

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

**ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΗΜΟΙ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΧΟΛΑΡΓΟΥ**

**A: Ιστορικά στοιχεία
B: Αρχαιολογικά Ευρήματα**

Πτυχιακή εργασία

Διώτη Αμαλία

Επόπτες: Λεβέντη Ιφιγένεια
Παλαιοθόδωρος Δημήτρης

Βόλος 2005



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4672/1
Ημερ. Εισ.: 29-06-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2005
ΔΙΩ

Περιεχόμενα:

Εισαγωγή.....σελ 1	
A: Ιστορικά Στοιχεία.....4	
Η τοπογραφία του λεκανοπεδίου.....4	
Οι πρώτοι οικισμοί7	
Η πολιτική και κοινωνική διαίρεση πριν τον Κλεισθένη9	
Κλεισθένης, χωροταξική, πληθυσμιακή και διοικητική διαίρεση της Αττικής13	
Φυλές14	
Τριττύες15	
Δήμοι17	
Η περιοχή ερεύνης23	
Απόπειρες αναγνώρισης αρχαίων δήμων στην περιοχή	
<i>Δήμος Τρώων ή Ξυπέτης</i>24	
<i>Δήμος Λουσίας</i>25	
<i>Δήμος Λευκονόης</i>27	
<i>Άλλοι δήμοι</i>29	
Δήμος Χολαργού.....30	
B: Αρχαιολογικά Ευρήματα39	
Δήμος Καματερού.....40	
Δήμος Ιλίου.....42	
Ανάκασσα.....44	
Πύργος Βασιλίσσης.....47	
Άγιοι Θεόδωροι.....50	
Ανθούπολη.....52	
Κηπούπολη.....52	
Δήμος Πετρουπόλεως.....53	
Δήμος Περιστερίου.....56	
Άσπρα Χώματα.....58	
Άνω Λόφος.....58	
Λόφος Αξιωματικών.....59	
Άγνωστα σημεία δήμου Περιστερίου.....60	
Γ: Συμπεράσματα.....65	
Βιβλιογραφία69	
Κατάλογος Χαρτών73	
Κατάλογος Εικόνων73	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αττική και ιδιαίτερα το μητροπολιτικό της κέντρο, η πόλη των Αθηνών, συνιστά τουλάχιστον από τα ιστορικά χρόνια, τη βάση αλλά και τον κορμό του Ελληνικού πολιτισμού, παίζοντας σημαντικό ρόλο ακόμα και κατά τις περιόδους της παρακμής της.

Είναι ίσως εκείνος ο ελλαδικός τόπος για τον οποίο έχουν γραφτεί τα περισσότερα, καθώς αποτελεί όχι μόνο αντικείμενο πάρα πολλών ερευνών, αλλά και σημείο αναφοράς για την ανάπτυξη του πνεύματος και των τεχνών, την πολιτική οργάνωση, τις πολιτισμικές δομές και τους κοινωνικούς θεσμούς.

Οι γνώσεις μας για τη ζωή στην Αττική είναι πολλές. Οι περισσότερες προκύπτουν από την αρχαιοελληνική γραμματεία και συμπληρώνονται καθημερινά από τις περιορισμένες αρχαιολογικές έρευνες. Παρ' όλα αυτά, πολλές πτυχές της ζωής στο χώρο αυτό κατά την αρχαιότητα παραμένουν άγνωστες. Δυστυχώς, οι αρχαιολογικές έρευνες στην Αττική και κυρίως στο λεκανοπέδιο, περιορίστηκαν -για πολλούς λόγους- στις θέσεις μεγάλου ενδιαφέροντος, αφήνοντας εκτός ερεύνης περιοχές όπως αυτή του δυτικού – βορειοδυτικού τμήματος του λεκανοπεδίου. Η πυκνή και άναρχη δόμηση των δήμων που συνιστούν το πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή συστηματικών ανασκαφών, που θα μπορούσαν να φωτίσουν τις πτυχές αυτές. Στις περισσότερες περιοχές της Αττικής οι τυχαίες εκσκαφές δημοσίων οργανισμών, ή οι ιδιωτικές εκσκαφές θεμελιώσεως κτηρίων, είναι οι μόνες που έφεραν και φέρνουν κατά καιρούς στο φως ευρήματα, η συμβολή των οποίων στην έρευνα είναι σαφώς άκρως σημαντική αλλά εξαιρετικά περιορισμένη.

Ένας από τους σημαντικότερους οργανωτικούς θεσμούς της αρχαιότητας για τον οποίο δεν γνωρίζουμε όσα θα θέλαμε, είναι ο θεσμός των δήμων, ο οποίος εμφανίζεται παλαιότατα, και αποκτά ιδιαίτερη σημασία στα χρόνια του Κλεισθένη.

Ο μεγάλος αριθμός των αρχαίων αυτών δήμων στην Αττική, οι μεταβολές τους στο πέρασμα του χρόνου και η έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων, δεν βοηθούν τον σύγχρονο ερευνητή στον προσδιορισμό της θέσεων των οργανισμών αυτών.

Η κατά τους περασμένους αιώνες προσπάθεια ορισμένων μελετητών να τοποθετηθούν αρχαίοι δήμοι στη θέση νεότερων οι οποίοι μετονομάστηκαν, κάθε άλλο παρά βοήθησε την έρευνα και τη γνώση μας, καθώς έγινε με μεγάλη ευκολία και επιπολαιότητα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Διονυσίου Σουρμελή ο οποίος στα μέσα του 19^{ου} αιώνα επιχείρησε να ταυτίσει αρχαίους δήμους με δήμους της εποχής του, με κριτήρια ετυμολογικά και τοπογραφικά. Αποτέλεσμα είναι ονόματα αρχαίων δήμων να «κοσμούν» περιοχές με τις οποίες ουδεμία ιστορική, γεωγραφική ή άλλη σχέση είχαν κατά την αρχαιότητα.

Από τότε έως σήμερα η έρευνα κυρίως ξένων μελετητών, έχει πλουτίσει τη σχετική βιβλιογραφία με εξαιρετες μελέτες που αποδίδουν με σχετική ακρίβεια την θέση της πλειονότητας των αρχαίων δήμων. Σημείο αναφοράς αποτελεί το έργο του John Trail για την πολιτική οργάνωση της Αττικής, όπου παρατίθεται ένας εκτεταμένος κατάλογος των δήμων και των θέσεών τους, καθώς και των στοιχείων που οδήγησαν τον ίδιο στα συμπεράσματα αυτά. Για τους περισσότερους δήμους ωστόσο το αποτέλεσμα της έρευνας είναι μία υποθετική θέση ή δήλωση της ευρύτερης περιοχής εντός της οποίας βρισκόταν.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται, αξιοποιώντας το σύνολο των στοιχείων που διαθέτουμε μέχρι σήμερα από την αρχαιοελληνική γραμματεία, τη σύγχρονη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, καθώς και από τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων, η αναγνώριση των αρχαίων δήμων του βόρειου - βορειοδυτικού τμήματος του λεκανοπεδίου Αττικής, και ιδιαιτέρως της τριτύος και του δήμου Χολαργού, ο οποίος έπεσε -και αυτός- θύμα εσφαλμένης τοποθέτησης στο σημερινό χάρτη.

Όλοι σχεδόν οι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το θέμα των αρχαίων της Αττικής δήμων, τοποθετούν τον Χολαργό σε κάποιο σημείο της δυτικής Αττικής. Οι σημερινοί δήμοι που τον «διεκδικούν», είναι οι δήμοι Ιλίου, Περιστερίου και Καματερού, όμως η λογική επεξεργασία των δεδομένων, οδηγεί σε μία περισσότερο συγκεκριμένη θέση, τόσο για το Χολαργό όσο και για τους άλλους δήμους.

Δεν έχει έως σήμερα επιχειρηθεί η συγκέντρωση των στοιχείων που αφορούν το δήμο αυτό και οδηγούν στον προσδιορισμό της συγκεκριμένης θέσης του κατά την αρχαιότητα. Και ακόμη περισσότερο, είναι η πρώτη φορά που γίνεται σε τέτοια έκταση η ανάλυση και επεξεργασία αυτών των στοιχείων, καθώς τις περισσότερες φορές οι εκάστοτε μελετητές τα παραθέτουν μόνο επιγραμματικά. Μοναδικές

εξαρέσεις οι αναφορές στα έργα των Παπαχατζή, Διώτη και Θεοδοσίου, όπου όμως η σύντομη ανάλυση περιορίζεται επιλεκτικά σε κάποια λιγιστά στοιχεία.

Είναι επίσης η πρώτη φορά που επιχειρείται η συγκέντρωση των αρχαιολογικών ευρημάτων της ευρύτερης περιοχής, και η αξιοποίηση των στοιχείων που μας παρέχουν, στη διεξαγωγή συμπερασμάτων για την κατοίκηση του χώρου. Έχουν ήδη ωστόσο συσταθεί κατάλογοι ευρημάτων της περιοχής, οι οποίοι αφορούν όμως μεμονωμένους δήμους (Ιλιον και Περιστέρι), και είναι περιορισμένης έκτασης.

Δυστυχώς δεν μπορούμε να ανασυνθέσουμε άλλα στοιχεία που αφορούν τους δήμους και τη ζωή σε αυτούς, όπως είναι η οικιστική οργάνωση, η δημόσια ζωή, τα ιδιωτικά και δημόσια οικοδομήματα, ή οι λατρείες και τα ιερά. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως αυτά έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί στο Αρχαιολογικό Δελτίο ή σε άλλες περιοδικές εκδόσεις, δεν βοηθούν προς την κατεύθυνση αυτή, καθώς είναι ελάχιστα και περιορίζονται σε ταφικά ως επί το πλείστον ευρήματα. Είναι ωστόσο ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η μελέτη τους εφόσον είναι οι μόνες άμεσες για τη ζωή – και κατά ειρωνικό τρόπο το θάνατο – των μακρινών προγόνων μας, κατοίκων της δυτικής Αττικής.

Στην επιλογή του θέματος και στη διεξαγωγή αυτής της εργασίας με ώθησε η προσωπική μου σχέση με τις περιοχές αυτές, όπου γεννήθηκα και μεγάλωσα, και η επιθυμία μου να γνωρίσω το παρελθόν τους. Πριν ξεκινήσω το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τον πατέρα μου **Μαρίνο Π. Διώτη** για την παραχώρηση του αρχείου του και την πολύτιμη βοήθειά του, καθώς και την υπομονή του. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στους επόπτες καθηγητές μου, την κυρία **Ιφιγένεια Λεβέντη** και τον κύριο **Δημήτρη Παλαιοθόδωρο** για τις εξίσου πολύτιμες υποδείξεις και διορθώσεις τους, και τις κατευθύνσεις τις οποίες μου έδωσαν.

A: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΛΕΚΑΝΟΠΕΔΙΟΥ

Η ιστορία των Αθηνών και γενικότερα του λεκανοπεδίου, είναι στενά συνδεδεμένη με την τοπογεωγραφία της περιοχής. Οι εδαφικές ιδιομορφίες, τα γεωλογικά χαρακτηριστικά, η ύπαρξη νερού, η γειτνίαση με τη θάλασσα, η γονιμότητα του εδάφους, αλλά και η σύσταση του υπεδάφους, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και τη μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Η Αττική χωρίζεται σε τέσσερα λεκανοπέδια. Αυτό του Μαραθώνα στα βόρεια, των Μεσογείων στα ανατολικά, του Θριασίου στα δυτικά. Το τελευταίο και μεγαλύτερο λεκανοπέδιο είναι το Αθηναϊκό, στο κέντρο της Αττικής, το οποίο οριοθετούν από ανατολικά το όρος του Υμηττού και η Πεντέλη, βόρεια η Πάρνηθα, και δυτικά η οροσειρά του Αιγάλεω (Ποικίλο όρος και Κορυδαλλός), ενώ στα νότια βρέχεται από τη θάλασσα του Σαρωνικού.

Μοναδικά ανοίγματα αυτού του «πετάλου» που σχηματίζουν οι ορεινοί όγκοι, αποτελούν τα στενά του Πυθίου στο σημερινό Δαφνί, τα στενά της Οίας, στο σημερινό Μπογιάτι, και η διάβαση του Γαρδηττού ανάμεσα στην Πεντέλη και τον Υμηττό, στη θέση Σταυρός. Μια επιπλέον πρόσβαση, ιδιαίτερος όμως δύσβατη, μπορούσε να έχει κανείς από την πλευρά του Θριασίου πεδίου, περιοχή της σημερινής Φυλής και του δήμου Άνω Λιοσίων, την οποία οι Αθηναίοι οχύρωσαν από πολύ νωρίς με το γνωστό μοναδικό πριονωτό τείχος των Αθηνών στη θέση Δέμα ή Κατάδεμα¹.

Η πρόσβαση από τη Βοιωτία, διά μέσω του όρους της Πάρνηθος και του δήμου της Φυλής, εξ ίσου δύσβατη, οχυρώθηκε επίσης από τα πανάρχαια χρόνια με τα φρούρια της Φυλής και της Πανάκτου, τα οποία οι Αθηναίοι φρόντισαν να έχουν πάντα υπό τον έλεγχό τους.

¹ Sterling Dow, «The Aigaleos – Parnes wall», *Hesperia* XI, 1942, σελ. 194-211. - Διώτης Μ., «Το πριονωτό τείχος του Δέματος», εφημερίδα *Διέξοδος*, φ. 24, 20/5/1997

Στο σημείο όπου βρίσκεται σήμερα ο ΧΥΤΑ (Χώρος Υγιεινομικής Ταφής Απορριμμάτων της Αττικής) από τον οποίο κινδυνεύει το μνημείο, όπως και από άλλες βιομηχανικές δραστηριότητες.

Στο κέντρο του λεκανοπεδίου, δεσπόζουσα θέση κατέχει ο βράχος της Ακροπόλεως, γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε το Αθηναϊκό άστυ. Τη σύνθεση του τοπίου συμπληρώνουν μικροί ή μεγαλύτεροι λόφοι, όπως ο λόφος του Λυκαβηττού, οι λόφοι των Νυμφών και των Μουσών (λόφος Φιλοπάππου), ο Αρδηττός, ο λόφος του Κολωνού, και άλλοι. Αναπόσπαστα στοιχεία είναι και τα δύο ποτάμια των Αθηνών, ο Ιλισός και ο Κηφισός², που ξεκινώντας από τις βορειοδυτικές πλαγιές του Υμηττού και την Πάρνηθα αντίστοιχα, διατρέχουν το Αττικό πεδίο, και αφού ενωθούν πριν τις εκβολές χύνουν τα νερά τους στο Σαρωνικό.

Ο Κηφισός που αποτελεί και την κεντρική υδάτινη αρτηρία του λεκανοπεδίου, πηγάζει από τη βόρειο-δυτική κλιτύ του Πεντελικού όρους, την βορειοανατολική της Πάρνηθας και τα υψώματα ανάμεσα στα δύο όρη, και εκβάλλει στον όρμο του Φαλήρου, οριοθετώντας το δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου.

Σήμερα, παρά το γεγονός ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος του είναι σκεπασμένος και αποτελεί τη βάση οδικής αρτηρίας, παραμένει ορμητικός και χειμαρρώδης, όπως θα πρέπει να τον φανταζόμαστε και στην αρχαιότητα. Κατά την πορεία του ενισχύεται από χειμάρρους οι οποίοι οδηγούν στην κοίτη του τα νερά της οροσειράς κυρίως του βορείου τμήματος του Αιγάλεω. Τέτοιες αρτηρίες είναι ο χειμάρρος Έρμου (Χαϊδαρόρεμα), στην περιοχή Χαϊδαρίου, το ρέμα Αγίου Βασιλείου στο σημερινό Περιστερί, το Βαθύ Ρέμα και τα ρέματα Φλέβας και Καναπιτσέρι στο Ίλιον, καθώς και το ρέμα των Ευπυρίδων στα Άνω Λιόσια και το Καματερό³.

Η προσφορά του Κηφισού στην βιωσιμότητα της περιοχής ήταν καίριας σημασίας, καθώς κατά μήκος του και κατά μήκος των ρεμάτων του, διαμορφώνονταν προσχωσιγενή εδάφη, και σχηματίζονταν έτσι εύφορες εκτάσεις και βοσκότοποι, που ευνοούσαν την ανάπτυξη αγροτικών κυρίως οικισμών.

Στα νερά αυτά οφείλεται η κατά την αρχαιότητα γονιμότητα και ομορφιά της γης του λεκανοπεδίου, με την πλούσια βλάστηση και τα ιερά άλση⁴. Πολλοί είναι οι

² Αναφορά στον Αθηναϊκό Κηφισό. Στην Αττική υπήρχε και ο Θριάσιος Κηφισός (Σαραντάπορος), που πηγάζει επίσης από την Πάρνηθα, και εκβάλλει στον κόλπο της Ελευσίνας.

³ Τα περισσότερα από αυτά τα τελευταία χρόνια σκεπάστηκαν δημιουργώντας οδικούς άξονες.

⁴ Ζερλέντη Κ., «Το πράσινο των Αθηνών», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1975, σελ. 642-644, «...στην αρχαιότητα ήταν (ο τόπος) ένας απέραντος συνεχής κήπος με εναλλασσόμενες μορφές δενδρώδους, θαμνώδους, φρυγανώδους και ποώδους βλάστησεως». σελ. 642. Σοφοκλή, Οιδίπους επί Κολωνώ, στίχοι 668-720, «...κι ουδέ οι ακοίμητες ποτέ δεν λιγοστεύουν απ' του Κηφισού το ρέμα οι βρυσομάνες... μα όλες τις μέρες τα καθάρια των νερά καθώς κυλάνε... καρπίζουν τους κάμπους της

συγγραφείς, αρχαίοι και σύγχρονοι, που όχι μόνον περιγράφουν, αλλά και εξυμνούν την ομορφιά της κοιλάδας του Κηφισού⁵.

Η κοιλάδα αυτή αποτελεί το κατ' εξοχήν Αθηναϊκό «πεδίο»⁶. Στον τόπο αυτό καλλιεργήθησαν εκτός των άλλων και οι πρώτες ελιές της Αττικής⁷, οι οποίες έμελλε να είναι και το αντιπροσωπευτικό δένδρο των Αθηνών. Η καλλιέργειά τους αναπτύσσεται τόσο στην κλασική εποχή⁸, ώστε μία μεγάλη ζώνη κατά μήκος του ποταμού να αποτελέσει τον περίφημο «Ελαιώνα». Εκεί διέθεταν κτήματα μερικές από τις λαμπρότερες μορφές τις αρχαιότητας, ο Περικλής⁹, ο Κίμωνας¹⁰, αλλά και ο Πλάτων¹¹. Οι ελαιώνες, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις στα ξέφωτα του ελαιώνα και κατά μήκος των αρτηριών των χειμάρρων, και οι οικισμοί της περιοχής συνέθεταν την εικόνα του πεδίου.

Αυτή την εικόνα αντίκρισε και ο Ηρακλείδης περνώντας τη δίοδο του Πυθίου, ερχόμενος προς το «κλεινόν άστν», όπως μας την διέσωσε ο Δικαίαρχος: «*Έντεύθεν εις τό Αθηναίων έπεισιν άστν. Οδός ηδέία, γεωργουμένη πάσα, έχουσα (τι) τῆ ὄψει φιλάνθρωπον...*»¹².

Βεβαίως άδικο δεν έχει ούτε ο Θουκυδίδης¹³, που ονομάζει την Αττική «λεπτόγεω», ούτε ασφαλώς και ο Πλάτωνας¹⁴ που αναφέρεται σε «φελλέας» τόπους της Αττικής, με ξεπλυμένες από τις βροχές ολόκληρες ημιορεινές περιοχές, ούτε ο Αλκίφρωνας¹⁵ που αρκετά αργότερα μας περιγράφει την προσπάθεια των αγροτών να

πλατύστηθης γης...» μετάφραση Ι. Γρυπάρη. Πλάτων, Κριτίας Ι Ι Ι D, «...σε όλους τους τόπους παρείχε άφθονα νερά με τους παραποτάμους του και τις κρήνες, όπως γίνεται και σήμερα...».

⁵ Πλάτων Κριτίας 110 E, «...τό γάρ νῦν αὐτῆς (της Αττικής) λείμανον ἐνάμιλλον ἔστι πρὸς ἠντινού τῶ πάμφορον εὐκαρπὶν τέ εἶναι καὶ τοῖς ζώοις πάσαν εὐβοτον. Τότε δε πρὸς τῶ κάλλι καὶ παμπλήθει ταῦτα ἔφερε...»

⁶ Στράβων, Γεωγραφικά Θ 24/ Ισαίος 5, 22/ Λυσίας 7, 24

⁷ Αγγιγονί Emilio, «Στοιχεία προς αναπαράστασιν του τοπίου της Αττικής κατά την κλασικήν εποχήν», Αθηνά, τόμος ΟΑ', 1966-1970, «...ἐνταύθα (στην κοιλάδα του Κηφισού) κατά την παράδοσιν ἐβλάστησαν αἱ πρώται ἐλαίαι καὶ αἱ πρώται σκαί...», σελ. 344

⁸ Λυσίας, Περί του σηκού απολογία, 24, «Επίστασθε γαρ εν τω πεδίω πολλάς μορίας...»

⁹ Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Περικλής 33

¹⁰ Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία Ι, 27,3

¹¹ Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων, Πλάτων 41 (τα σχετικά με τη διαθήκη του Πλάτωνος).

¹² Muller, F. G. H., II σελ. 254

¹³ Θουκυδίδης Ι 2,3

¹⁴ Πλάτων, Κριτίας, 111

¹⁵ Αλκίφρωνος, Επιστολαί, βιβλίο Β, ΙΙΙ, 13

επιβιώσουν. Ούτε θα πρέπει να μας διαφεύγει η σχετική γνώση για τις καταστροφές που υπέστη η Αττική και το λεκανοπέδιο κατά τη διάρκεια των Περσικών και του Πελοποννησιακού πολέμου.

Στην Αττική καλλιεργούνταν οι ελιές, τα σύκα, τα σταφύλια, το κριθάρι και βεβαίως τα λαχανικά. Για σιτάρι όμως και άλλα χρειώδη οι κάτοικοι έπρεπε να στραφούν σε άλλες αγορές.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Η Αττική γη παρουσιάζει αδιάκοπη έως σήμερα κατοίκηση, ήδη από τη Μεσολιθική εποχή¹⁶. Οι περισσότεροι ωστόσο οικισμοί δημιουργούνται κατά τη Νεολιθική περίοδο, και αναπτύσσονται περαιτέρω στην Πρωτοελλαδική, κατά την οποία παρατηρείται και έντονη αύξηση του πληθυσμού¹⁷.

Προϊστορικά κατάλοιπα εντοπίζονται σε όλο το μήκος των ακτογραμμών της Αττικής, σε θέσεις όπως ο Ραμνούνας, η Νέα Μάκρη, η Βραυρώνα, ο Θορικός, και πολλές άλλες. Εξίσου πολυάριθμοι είναι και οι οικισμοί της ενδοχώρας, που αναπτύσσονται κατά μήκος του βασικού οδικού δικτύου (χάρτης 1).

Εντός του λεκανοπεδίου, τα αρχαιότερα ευρήματα προέρχονται από το βράχο της Ακροπόλεως, όπου φαίνεται πως αναπτύχθηκε ο σημαντικότερος οικισμός του χώρου αυτού. Με την πάροδο του χρόνου, και την αύξηση του πληθυσμού, η κατοίκηση εξαπλώνεται και στις περιοχές κάτω και γύρω από το βράχο, στο χώρο της Αγοράς, του Ασκληπιείου, στο Ωδείο του Περικλέους, και αλλού. Αδιάψευστος μάρτυρας της προϊστορίας του χώρου, τα Μυκηναϊκά τείχη της Ακροπόλεως, διακριτά έως σήμερα.

Με την κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού οι περισσότερες από τις θέσεις κατοίκησης εγκαταλείφθηκαν, και οι κάτοικοι συγκεντρώθηκαν σε θέσεις σε μικρή

¹⁶ - Πουλιανός Α., «Ο Μεσολιθικός κάτοικος της Αττικής», *Άνθρωπος* 1974

- Διώτη Μ. *Ίλιον, πορεία στους αιώνες*, Ίλιον 1995, σελ 19

¹⁷ Μ. Παντελίδου – Γκόφα, «Η Αττική στους προϊστορικούς χρόνους», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 39, Ιούνιος 1991

ακτίνα γύρω από την Ακρόπολη. Στο επόμενο διάστημα, κατά τον 9^ο και 8^ο αιώνα, συμβαίνει η σταδιακή επανακατοίκηση της υπαίθρου, και η δημιουργία ολοένα και περισσότερων νέων θέσεων, διαδικασία που θα συνεχιστεί ακόμη και στην αρχαϊκή εποχή, έως τον 6^ο αιώνα. Είναι η εποχή κατά την οποία εμφανίζονται τα οικιστικά κέντρα στα οποία θα δοθεί αργότερα επίσημη υπόσταση ως δήμοι.

Δυστυχώς, λόγω της διαρκούς και εκτεταμένης κατοίκησης του λεκανοπεδίου, τα όποια αρχαιολογικά κατάλοιπα χάθηκαν ή καταστράφηκαν, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η παρακολούθηση της περαιτέρω εξάπλωσης αυτών των οικισμών.

Η δυτική περιοχή του λεκανοπεδίου δεν μας έχει δώσει έως σήμερα ενδείξεις ζωής κατά την προϊστορία (αν και στο χάρτη του Ι. Τραυλού - χάρτης 1 - σημειώνεται προϊστορική θέση εντός της περιοχής ερεύνης). Εξάριση αποτελεί ο δήμος των Αχαρνών, από τον οποίο προέρχονται κάποια από τα σημαντικότερα ευρήματα της περιόδου. Τον περασμένο αιώνα, ανασκάφηκε στη θέση Λυκότρυπα στον Κόκκινο Μύλο, θολωτός τάφος, που χρονολογήθηκε στην Υστεροελλαδική IIIA – IIIB εποχή¹⁸. Στα σημαντικότερα ευρήματα του τάφου συγκαταλέγονται εισηγμένοι αμφορείς της Χαναάν¹⁹, κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα και λίθους, σφραγιδόλιθοι και δύο ελεφάντινες λύρες²⁰. Στον ίδιο δήμο έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί και αρκετές Πρωτογεωμετρικές και Γεωμετρικές ταφές²¹.

Παρά την έλλειψη στοιχείων, μπορούμε να υποθέσουμε την ανάπτυξη οικισμών κατά μήκος του Κηφισού όπου οι συνθήκες ευνοούσαν την ανθρώπινη εγκατάσταση.

Η ταυτότητα των πρώτων αυτών κατοίκων της Αττικής παραμένει άγνωστη. Οι πληροφορίες που παίρνουμε από τους αρχαίους συγγραφείς βασίζονται κυρίως στους μύθους που γεννήθηκαν στην προσπάθεια των Αθηναίων τα μετέπειτα χρόνια, να

¹⁸ Μ. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί, Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών Δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί 2004, σελ. 112 – 116

R. Hope Simpson, *Nemesis: A Mycenaen settlement near the Menidi Tholos Tomb*, BSA 53-54, 1958 – 1959, σελ. 292 - 294

¹⁹ Παντελίδου – Γκόφα, ό.π.

²⁰ Τα ευρήματα εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

²¹ Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 118-125

υποστηρίζουν τη θεωρία τους περί αυτοχθονίας²². Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, την Αττική κατοικούσαν κάποιοι ολιγάριθμοι ιθαγενείς, τους οποίους διαδέχθηκαν οι Πελασγοί²³. Κληροδότεια αυτών είναι το τοπωνύμια Υμηττός, Σφηττός, Ιλισσός, Κηφισός, Συπαλληττός, Λυκαβηττός, κλπ.

Η Αττική γη, δεν προσείλκυσε ποτέ μεγάλο αριθμό μετοίκων (παρά μόνο στα χρόνια της πολιτισμικής της ακμής), και μόνο σποραδικές εισροές ολιγάριθμων ομάδων υπήρξαν (ο μύθος αναφέρει Δαρδάνους, Μινύες, Θράκες, κ.ά.). Το ελληνικό φύλο των Ιώνων ήταν το μόνο που επέφερε μεγάλη πληθυσμιακή αλλαγή, καθώς εγκαταστάθηκε στην Αττική και αφομοίωσε ή κυριάρχησε στους προϋπάρχοντες κατοίκους. Έτσι στήριξαν αργότερα οι Αθηναίοι την Ιωνική τους καταγωγή.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗ

Για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση των οικισμών αυτών και των κατοίκων τους, πληροφορούμαστε από την αρχαιοελληνική γραμματεία. Φαίνεται πως από τα πρώτα κίβλα χρόνια της δημιουργίας τους, ίσχυε ένα σύστημα διαχωρισμού σε φυλές, *φατρίες* ή *φρατρίες*, γένη αλλά και τάξεις, βασισμένο είτε στην καταγωγή, είτε στην κοινωνική – οικονομική κατάσταση του κάθε πολίτη. Το ίδιο αυτό σύστημα θα αποτελέσει τη βάση σε όλες τις απόπειρες πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης μέσα στο χρόνο.

*«Οι πολλοί Αθηναίοι - γράφει ο Θουκυδίδης - είχαν συνηθίσει να μένουν κοντά στα χωράφια τους από τα πολύ παλιά χρόνια... Γιατί την εποχή του Κέκροπα και των πρώτων βασιλέων, κατοικούσαν σε ξεχωριστούς συνοικισμούς που είχαν ο καθένας τους χωριστά πρυτανεία και δικούς τους άρχοντες και μαζεύονταν γύρω στον βασιλιά τους για να πάρουν τις αποφάσεις όλοι μαζί όταν υπήρχε κάποιος κίνδυνος».*²⁴

²² Θουκυδίδης I, 2, 3 «Την γαρ χωραν αει οι αυτοί οικουντες διαδοχή των επιγιγνομένων». Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 24 «Ταύτην γάρ τήν πόλιν οικούμεν οὐχ ἑτέρους ἄκβάλλοντες οὐδ' ἐρήμην καταλαβόντες οὐδ' ἐκ πολλῶν ἔθνῶν μιγάδες συλλεγόντες... διατελοῦμεν αὐτόχθονες ὄντες...»

²³ Στράβωνος Γεωγραφικά, V 2, 4

²⁴ Θουκυδίδης, II, 15

Οι βασιλείς που αναφέρει ο ιστορικός ήταν ισόβιοι μονάρχες οι οποίοι έπαιρναν το όνομά τους είτε από την περιοχή καταγωγής τους, όπως οι Ακταίος, Αιγεύς, Εριχθόνιος, είτε από τη δράση τους, όπως οι Κέκρωψ, Θησεύς, Δήμοφών, κ.ά.²⁵. Ως πρώτος βασιλεύς της Αττικής μαρτυρείται ο Κέκροπας, ο οποίος προχώρησε στη συνένωση των διάσπαρτων έως τότε οικισμών με την αυτόνομη αρχή, σε δώδεκα πόλεις οι οποίες υπάγονταν σε ένα σύστημα κοινής αρχής. Δημιουργήθηκαν έτσι οι πόλεις: *Κεκροπία, Τετράπολη, Επακρία, Δεκέλεια, Ελευσίνα, Αφιδνα, Βραυρώνα, Θορικός, Κύθηρος, Σφηττός, Κηφισιά*, και ίσως το *Φάληρο* ή ο *Πειραιάς* ή το *Τετράκωμο*²⁶. Οι πόλεις συνέχισαν να έχουν τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι όμως αποφάσιζαν από κοινού σε σοβαρά θέματα, μέσω του κοινού οργάνου του Αρείου Πάγου που αποτελούσε δικαστήριο αλλά και βουλή των αντιπροσώπων – αρχόντων των πόλεων και κωμών της Αττικής.

Στην μάλλον μυθική αυτή εποχή, τοποθετούν οι Ατθιδογράφοι και το διαχωρισμό των κατοίκων σε τέσσερις φυλές, τους *Γελέοντες, Αιγικορείς, Αργαεείς και Όπλητες*, των οποίων τα ονόματα αποδίδονται στα παιδιά του γενάρχη της Αττικής Ίωνος²⁷.

Η κάθε δε φυλή αποτελούνταν από τρεις φρατρίες οι οποίες με τη σειρά τους περιλάμβαναν μικρότερες ομάδες, τα γένη. Για την ταυτότητα αυτών των υποδιαιρέσεων μας πληροφορεί η περιγραφή του Αριστοτέλη για παρελθόντες χρόνους, σύμφωνα με την οποία «...κατενεμήθησαν ὅλοι ὁμοῦ αὐτοῖ εἰς τέσσαρας φυλάς ἀπομιμούμενοι τὰς ὥρας τοῦ ἔτους, καθεμία δὲ τῶν φυλῶν ἦτο διηρημένη εἰς τρία μέρη, οὕτως ὥστε ὅλα τὰ μέρη νὰ εἶναι δώδεκα, ὅπως καὶ οἱ μῆνες εἰς τὸ ἔτος, ὠνομάζοντο δὲ τριττύες καὶ φατρίαί. Εἰς δὲ τὴν φατρίαν ἦσαν κανονισμένα τριάκοντα γένη, καθὼς αἱ ἡμέραι εἰς τὸν μῆνα, τὸ δὲ γένος ἦτο ἐκ τριάκοντα ἀνδρῶν...»²⁸.

Εκτός από αυτό το διαχωρισμό, εξίσου νωρίς, στα χρόνια του Θησέα, εμφανίζονται και οι τρεις βασικές τάξεις που χωρίζουν τον πληθυσμό με βάση την

²⁵ Γ. Κωνσταντινίδου, *Επιτομή Ιστορίας των Αθηνών*, Αθήναι 1930, σελ. 14

²⁶ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, IX 1, 20. Το αρχαίο κείμενο είναι φθαρμένο στο σημείο όπου αναφέρεται το όνομα της δωδέκατης πόλεως, με αποτέλεσμα να υπάρχουν μόνο εικασίες για την ταυτότητά της.

²⁷ Ηροδότου *Ιστορίαι*, V, 66. Ο Πλούταρχος δεν δέχεται αυτή την άποψη, αλλά σημειώνει ότι ονομάστηκαν έτσι με βάση τις δραστηριότητές τους (Πλούταρχου, *Βίοι Παράλληλοι*, Σόλων, 23).

²⁸ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, απόσπασμα (Fr) 5^ο, σωζόμενο στο *Πατμιακό Λεξικό*, απόδοση Ι. Ζερβού, Αθήναι 1911

ασχολία του, και κατά προέκταση και τον τόπο που κατοικεί, καθώς τα δύο αυτά είναι αλληλένδετα, οι *Γεώμοροι*, οι *Δημιουργοί*, και οι *Ευπατρίδες*²⁹.

Στον ίδιο ήρωα, αποδίδεται και η συνένωση όλων των οικισμών της Αττικής, και η δημιουργία μίας μόνο πόλεως, της πόλεως των Αθηνών³⁰. Ακόμη του αποδίδονται η κατάργηση των διαφόρων τοπικών πρυτανείων, και η δημιουργία του Δήμου³¹, καθώς και της βάσης του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η ένταξη στις τάξεις είχε ιδιαίτερη σημασία, ιδίως κατά το πέρασμα από τη βασιλεία στην ολιγαρχία, γιατί προσλάμβανε και πολιτικές διαστάσεις, καθώς μόνο οι ανήκοντες στην πρώτη τάξη, των Ευπατρίδων, είχαν δικαίωμα να κατέχουν αξιώματα εξουσίας, όπως ο *βασιλεύς* (με άλλες πλέον ιδιότητες, περιορισμένες), ο *πολέμαρχος*, ή ο *άρχων*.

Οι αυξανόμενες αντιθέσεις που προέκυπταν από το διαχωρισμό των πολιτών σε ευγενείς και μη, και το αποκλειστικό δικαίωμα των πλουσίων στη διοίκηση, οδήγησαν σε συνεχείς αλλαγές του πολιτεύματος, που λειτουργούσαν υπέρ των πολλών. Φτάνουμε έτσι στα 621 π.Χ., η πόλη των Αθηνών να κυβερνάται από εννέα συνολικά άρχοντες με ενιαύσια θητεία, ενώ ο Άρειος Πάγος έχει αναγορευθεί σε ανώτατο επόπτη της πολιτείας. Την εποχή αυτή αναλαμβάνει την εξουσία ο ευπατρίδης Δράκων. Ο Δράκοντας επιχείρησε να αμβλύνει τις αντιθέσεις του πληθυσμού και να βελτιώσει τα ζητήματα της διοίκησης. Στο νομοθετικό του έργο περιλαμβάνεται πλέγμα δικαιωμάτων των πολιτών, η ίδρυση της Βουλής των 400, καθώς και η ίδρυση της Εκκλησίας του Δήμου, όργανα στα οποία συμμετείχαν απλοί πολίτες. Ίδρυσε ακόμη δικαστήριο που στελέχωναν 51 ευγενείς, το Εφετείο, που δίκαιζε όλες τις διαφορές των πολιτών, εκτός του εκ προμελέτης φόνου που δικάζονταν στον Άρειο Πάγο.

²⁹ Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Θησεύς 25

³⁰ Τα συμπεράσματα που εξάγονται από τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων της περιόδου αυτής, δεν συμφωνούν με την πιθανότητα να συνέβη σε αυτά τα χρόνια ο συνοικισμός, καθώς παρατηρείται ακριβώς το αντίθετο, ένας φυγόκεντρος δηλαδή διασκορπισμός των οικισμών από το άστυ προς την ύπαιθρο. Ο συνοικισμός που αποδίδεται στον Θησέα, θα πρέπει να εννοηθεί όχι ως γεωγραφική ένωση των οικισμών αυτών, αλλά ως ένωση κοινωνική, θρησκευτική και πολιτική.

³¹ Πλουτάρχου, Θησεύς 24, «...συνώκισε τοὺς τὴν Ἀττικὴν κατοικοῦντας εἰς ἓν ἄστυ, καὶ μίας πόλεως ἓνα δῆμον ἀπέφηνε τέως σποράδας ὄντας καὶ δυσανακλήτους πρὸς τι κοινόν πάντων συμφέρον... ἄβασιλευτον δέ πολιτείαν προτείνων καὶ δημοκρατίαν... παρέξουσιν ἅπασιν ἰσομοίριαν... Καταλύσας οὖν τὰ παρ' ἐκάστοις πρυτανεία καὶ βουλευτήρια καὶ ἀρχάς, ἐν δέ ποιήσας ἅπασιν κοινόν ἐνταῦθα πρυτανεῖον καὶ βουλευτήριον ὅπου νῦν ἴδρυται τὸ ἄστυ...»

Οι τέσσερις ήδη σχηματισμένες φυλές διατηρήθηκαν, και συνεισέφεραν από 100 μέλη στο Βουλευτικό σώμα.

Οι μεταβολές ωστόσο του Δράκοντος δεν κατόρθωσαν να εξομαλύνουν τα πράγματα, οι ανισότητες εξακολούθησαν να μεγαλώνουν, το ίδιο και οι ταραχές και οι συγκρούσεις. Σε αυτό το κλίμα αναλαμβάνει ως άρχων ο Σόλων με έκτακτες αυξημένες αρμοδιότητες. Ο Σόλων έλαβε μέτρα οικονομικά, κοινωνικά και διοικητικά. Ανάμεσα σε αυτά, η κατάργηση του «δανείζειν επί σώμασιν», και η άρση των χρεών, που ανακούφισαν τις λαϊκές τάξεις. Ακόμη, μετέβαλε τις αρμοδιότητες των διοικητικών, δικαστικών και νομοθετικών οργάνων, υπέρ των αδυνάτων τάξεων, και ίδρυσε νέο ορκωτό δικαστήριο, την *Ηλιαία*.

Σημαντική είναι η επέμβασή του και στο διαχωρισμό των πολιτών. Δημιουργεί εκ νέου τάξεις, με βάση το εισόδημα των πολιτών, *τους Πεντακοσιομέδιμνους, τους Ιππείς ή Τριακοσιομέδιμνους, τους Ζευγίτες ή Διακοσιομέδιμνους, και τους Θήτες*.

Η επόμενη αλλαγή στο διαχωρισμό των πολιτών, θα έρθει το αμέσως επόμενο διάστημα, πριν την εξουσία αναλάβει διά της βίας ο Πεισίστρατος, επιβάλλοντας τυραννικό πολίτευμα. Επί των ημερών του οι κάτοικοι είχαν χωριστεί σε τρεις μερίδες, σε τρία διαφορετικά κόμματα, αναλόγως του μέρους στο οποίο κατοικούσαν. Κάθε ένα από αυτά υποστήριζε έναν πολιτικό του οποίου τις απόψεις υιοθετούσε. Σχηματίζονται έτσι οι *Πεδιακοί* ή *Πεδιείς*, υπό την αρχηγία του Λυκούργου, οι *Παράλιοι* υπό την αρχηγία του Μεγακλή, και οι *Διάκριοι*, μερίδα που οργάνωσε ο ίδιος ο Πεισίστρατος και στην οποία βασίστηκε για να ανέλθει στην εξουσία, κάτοικοι των υψιπέδων της Αττικής. Μαζί με αυτούς παρουσιάζονται και οι *Υπεράκριοι*, οι οποίοι κατοικούν στη γη πέρα από τα όρη της Πάρνηθος, του Πεντελικού και του Υμηττού, και είναι πιθανότατα μία κατηγορία πιο ευρεία των Διακρίων³².

Μετά την πτώση των Πεισιστρατιδών, οι ήδη υπάρχουσες παρατάξεις, χωρίζονται εκ νέου, με βάση την υποστήριξη που δίνουν στο ολιγαρχικό ή στο δημοκρατικό πολίτευμα. Της πρώτης μερίδας ηγείται ο πολιτικός Ισαγόρας με την υποστήριξη των Σπαρτιατών, ενώ της δεύτερης ο Κλεισθένης με την υποστήριξη των Παραλίων.

³² Lewis D. M., «Cleisthenes and Attica», *Historia* 1963, σελ. 23-25

ΚΛΕΙΣΘΕΝΗΣ

Χωροταξική, πληθυσμιακή και διοικητική διαίρεση της Αττικής

Ο Κλεισθένης ανέλαβε την αρχή του δήμου το 508 π.Χ. ως αρχηγός των Παραλίων και των Διακρίων, όταν διατελούσε επώνυμος άρχοντας ο αντίπαλός του Ισαγόρας³³. Θέλοντας να οργανώσει την πολιτεία και τους πολίτες με τρόπο ώστε να αποφύγει πολιτικές διαμάχες και την εκ νέου συσπείρωση πολιτικής δύναμης σε μεμονωμένα άτομα ή ομάδες³⁴, εφαρμόζει ένα πολύπλοκο σύστημα μεταρρυθμίσεων, εγκαθιδρύοντας ουσιαστικά το δημοκρατικό πολίτευμα.

Οι τροποποιήσεις που έθεσε σε εφαρμογή αφορούσαν το σύνολο των πολιτικών και πολιτειακών οργάνων. Ανάμεσα στις σημαντικότερες από αυτές, επιγραμματικά, είναι η ενίσχυση των εξουσιών της Ηλιαίας και της Εκκλησίας του Δήμου, η οποία αναδεικνύεται στον κυριότερο φορέα εξουσίας, η δημιουργία νέου βουλευτικού σώματος με 500 μέλη, η δημιουργία νέων σωμάτων όπως των δέκα στρατηγών και των ταμιών της πόλεως, και ο νέος θεσμός του οστρακισμού, με τον οποίο διασφαλίστηκε η απομάκρυνση από την πόλη ατόμων που συγκέντρωναν πολιτική δύναμη σε επικίνδυνο βαθμό. Εξίσου σημαντική και ρηξικέλευθη ήταν η παραχώρηση του δικαιώματος του Αθηναίου πολίτη και στους μετοίκους τους κατοικούντες την Αττική γη. Ο πληθυσμός αυξήθηκε με αυτό τον τρόπο κατά πολύ.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη μορφοποιείται και πολιτειακά η χώρα της Αττικής. Η έως τότε ένταξη των πολιτών σε φυλές, φρατρίες και γένη, θεμελιωμένη στην καταγωγή και διαποτισμένη με θρησκευτικά στοιχεία, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων ομάδων που μπορούσαν να ασκούν επιρροή κατά το δοκούν. Ο εκ νέου διαχωρισμός των πολιτών με βάση τον τόπο διαμονής τους, συνέτεινε στην διάσπαση και αποδυνάμωση των παλαιών τάξεων και φυλών, και την αποτροπή υπόθαλψης πνεύματος τοπικισμού, και αρχηγικών τάσεων, καθώς και στην αποφυγή συσπείρωσης πολιτικής δύναμης. Η μεταρρύθμιση του Κλεισθένη ήταν μία επίθεση σε οργανισμούς που είχαν τοπική κυριαρχία μέσω θρησκευτικών θεσμών, και μία

³³ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 21, 1, «*Τότε δέ τοῦ πλήθους προεστηκῶς, ἔτει τετάρτῳ μετὰ τῆν τῶν τυράννων κατάλυσιν ἐπί Ισαγόρου ἄρχοντος*».

³⁴ Pierre Leveque et Pierre Vidal – Naquet, *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, Αθήνα 1989, μετ. Στ. Γεωργόπουλου, σελ. 29

απόπειρα να ενώσει την Αττική κάνοντας ανθρώπους διαφόρων περιοχών, παλιούς και νέους πολίτες, να συνεργάζονται και να μάχονται από κοινού.

Η Αττική γη χωρίστηκε σε τρεις εδαφικές περιφέρειες, το Άστυ, τα Μεσόγεια, και τα Παράλια³⁵. Η κάθε εδαφική περιφέρεια διαιρέθηκε σε δέκα ομοιόμορφα μικρότερα τμήματα, τις λεγόμενες *τριττύες*. Σχηματίστηκαν με αυτό τον τρόπο 30 τριττύες, κάθε μία από τις οποίες περιλάμβανε έναν αριθμό ομόρων δήμων, ο σημαντικότερος των οποίων έδινε και το όνομά του στην τριττύ. Δημιουργήθηκαν τέλος δέκα φυλές, σε κάθε μία από τις οποίες ανήκαν τρεις τριττύες, μία από κάθε εδαφική περιφέρεια.³⁶

Φυλές

Στις νέες φυλές δόθηκαν τα ονόματα επωνύμων ηρώων ή παλαιότερων βασιλέων των Αθηνών: *Αιαντίς, Αιγίς, Ακαμαντίς, Αντιοχίς, Ερεχθίς, Ιπποθωντίς, Κεκροπίς, Αεωντίς, Οινηίς και Πανδιονίς*. Προς τιμήν των *αρχηγετών* αυτών, που έπαιρναν και το ρόλο του προστάτη της φυλής, στήθηκε μνημείο στην Αγορά της πόλης, με τα αγάλματά τους, το οποίο αποτελούσε σημείο αναφοράς για την αντίστοιχη φυλή, καθώς εκεί αναρτώντο όλες οι διατάξεις που την αφορούσαν. Οι πολίτες της κάθε φυλής, οι *φυλέτες*, *αυ* και προέρχονταν από ανομοιογενείς περιοχές, καλούνταν να συνεργαστούν στην εκλογή των αντιπροσωπευτικών τους οργάνων. Η φυλή εξέλεγε τον δικό της άρχοντα, τον *φύλαρχο*, τον γραμματέα της φυλής, και προσδιόριζε τους ευπόρους *συν-φυλέτες*, οι οποίοι θα αναλάμβαναν τη χορηγία στις λειτουργίες της πόλεως. Υπήρχε ακόμη ο στρατηγός της φυλής, και 50 βουλευτές που εκλέγονταν να συμμετέχουν στο σώμα των πεντακοσίων, και να ασκήσουν την Πρυτανεία για 36 ημέρες. Αλλά και οι *ιερατείες* κληρώνονταν πλέον στα πλαίσια της

³⁵ Ο Κλεισθένης ακολούθησε την ήδη διαμορφωμένη διαίρεση των πολιτών σε Παραλίους ή Πάραλους, Πεδιείς ή Πεδιακούς, και Διακρίους, σύμφωνα με το μέρος όπου κατοικούσαν.

³⁶ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 21.2 – 21.4.5 «...πρώτον μὲν ὄν συνένειμε πάντας εἰς δέκα φυλάς ἀντί τῶν τετάρων, ἀναμείζαι βουλόμενος, ὅπως μετὰσχωσι πλείους τῆς πολιτείας. Ὅθεν ἐλέχθη καί τὸ μὴ φυλοκρινεῖν πρὸς τοὺς ἐξετάζειν τὰ γένη βουλομένους... Διένειμε δὲ καὶ τὴν χώραν κατὰ δῆμους τριάκοντα μέρη, δέκα μὲν περὶ τὸ ἄστυ, δέκα δὲ τῆς παραλίας, δέκα δὲ τῆς μεσογείου, καὶ ταῦτας ἐπονομάσας τριττυς ἐκλήρωσε τρεῖς εἰς τὴν φυλὴν ἐκάστην, ὅπως ἐκάστη μετέχη πάντων τῶν τόπων».

φυλής, καταργώντας το κύρος που είχαν προσλάβει οι μεγάλες οικογένειες έως τότε, αναλαμβάνοντας τη χρηματοδότηση των λειτουργιών αυτών.

Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο και το ότι κάποιες από τις φυλές, θα έπρεπε να βρεθούν έξω από τα όρια της φυλής τους για να λατρέψουν τον ήρωα - προστάτη τους (π.χ. Αιαντίς, Κεκροπίς, Ερεχθίς), γεγονός που αποθάρρυνε το να συγκεντρωθεί δύναμη σε άτομα της φυλής μέσω της λατρείας³⁷.

Ο αριθμός των φυλών δεν έμεινε αναλλοίωτος στα χρόνια μετά τον Κλεισθένη. Η εκάστοτε δημιουργία νέων φυλών, επέφερε αλλαγές και στα διοικητικά όργανα, αλλά και στη σύνθεση των ήδη υπάρχοντων φυλών, τριττύων και δήμων, καθώς οι οργανισμοί αυτοί συνεισφέρουν με εδάφη και πληθυσμό στη σύνθεση των πρώτων.

Το 307/6 π.Χ., δημιουργήθηκαν δύο νέες φυλές, προς τιμήν των Μακεδόνων στρατηγών και βασιλέων Δημητρίου και Αντιγόνου των οποίων τα ονόματα εδόθησαν σε αυτές. Της δημιουργίας αυτής, ακολούθησε η αύξηση του αριθμού των Βουλευτών από 500 σε 600. Το 224/3 π.Χ., ο αριθμός των Βουλευτών ανεβαίνει στους 650, και οι φυλές γίνονται 13 με τη δημιουργία της Πτολεμαϊδος φυλής, προς τιμήν του βασιλέως Πτολεμαίου. Το 201/0 π.Χ., οι δύο Μακεδονικές φυλές καταργούνται, και τη θέση τους παίρνει η νέα φυλή Ατταλίσ. Οι φυλές είναι πλέον 12 και οι Βουλευτές επανέρχονται στους 600, αριθμός που διατηρείται για περισσότερους από τρεις αιώνες. Η τελευταία φυλή που προστίθεται είναι η Αδριανίς, το 126/7 μ.Χ., προς τιμήν του αυτοκράτορα Αδριανού³⁸.

Τριττύες

Ο θεσμός των τριττύων δεν αποτελεί καινοτομία του Κλεισθένη, αλλά υπήρχε και στα χρόνια πριν από αυτόν. Ο Κλεισθένης ωστόσο είναι αυτός που τον αναγορεύει ως πρωταρχικό στην αναδιάρθρωση της πόλεως την οποία επιχειρεί. Κατά τον Αριστοτέλη η τριττύς ταυτίζεται με την παλαιότατη υποδιαίρεση της φυλής, τη φρατρία, ενώ οι Κλεισθενικές τριττύες αντικαθιστούν τις 12 ομώνυμες αρχαίες υποδιαίρεσεις³⁹. Ωστόσο, η λειτουργία των προ – Κλεισθενικών τριττύων, απέχει παρασάγγας από τον «Κλεισθενικό» θεσμό. Παλαιότερα, η υποδιαίρεση αυτή

³⁷ Lewis *Cleisthenes*, σελ. 34

³⁸ John S. Trail, «The political organization of Attica», *Hesperia* Suppl. XIV, Princeton 1975, σελ. xv - xvi

³⁹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 21, 4

αφορούσε τον πληθυσμό και τις φυλές, αντιστοιχώντας ίσως στις αρχαίες αθηναϊκές τάξεις⁴⁰. Αντιθέτως, η τριτύς του Κλεισθένη είναι μία γεωγραφική περιφέρεια, μία υποδιαίρεση του εδάφους της πόλεως.

Μία τριτύς, περιλαμβάνει ορισμένους δήμους, της ίδιας φυλής, που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Παρά τις εξαιρέσεις, ο γενικός κανόνας που ακολούθησε ο Κλεισθένης επέβαλε τις συμπαγείς τριττύες με συνεχόμενο το έδαφος των δήμων που ανήκαν σε αυτές⁴¹. Ήταν μονάδες με διοικητικό χαρακτήρα, κατείχαν περιουσία, καθώς και δικά τους έθιμα και λατρείες. Σε πολιτικό επίπεδο, ήταν ο ενδιάμεσος σύνδεσμος της φυλής και του δήμου. Έπαιζαν ρόλο στην εκλογή των αξιωματούχων της φυλής, μεσολαβώντας στην προώθηση δημοτών, για την ανάληψη των αξιωμάτων της πολιτείας. Έτσι διασφαλιζόταν ότι και άτομα της περιφέρειας μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στο άστυ. Στα συλλογικά όργανα της πολιτείας, όπως η Βουλή, δεν εκπροσωπούνταν οι δήμοι ξεχωριστά, αλλά αντιπρόσωποι της τριττύος, που είχαν εκλεγεί από την ίδια⁴².

Οι τριττύες δεν ήταν ισομεγέθεις, ούτε ως προς τον αριθμό των δήμων που εντάσσονταν στο έδαφός τους, ούτε ως προς το μέγεθος των δήμων αυτών. Υπήρχαν τριττύες που αποτελούνταν από έναν μόνο δήμο, και άλλες που περιλάμβαναν όχι μόνο πολλούς δήμους, αλλά και ιδιαίτερα πολυπληθείς⁴³. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μην υπάρχει ισοτιμία στη αντιπροσώπευσή τους στα συλλογικά όργανα της πόλεως, καθώς η συμμετοχή σε αυτά, ήταν ανάλογη του πληθυσμού της κάθε τριττύος και των αντίστοιχων δήμων.

Η σύσταση και το μέγεθος των τριτύων άλλαζε με κάθε δημιουργία νέας φυλής, καθώς συνεισέφεραν στη σύσταση της νέας φυλής με έναν ή περισσότερους δήμους. Αποτέλεσμα ήταν να αλλάζει και η αναλογία αντιπροσώπευσής τους στα όργανα της πόλεως.⁴⁴

⁴⁰ F. R. Wüst, «Zu den Πρυτάνεις των ναυκράρων und zu den alten attischen Trittyen», *Historia*, 1957, σελ. 176-191

⁴¹ *Trail Organization*, σελ.54

⁴² Whitehead D., *The demes of Attica 508/7 – CA 250 BC*, Princeton 1986, σελ. 33

⁴³ Η τριτύς των Μεσογειών της Οινιίδος φυλής, αποτελούνταν μόνο από το δήμο των Αχαρναίων. Εν αντιθέσει, η αντίστοιχη τριτύς της Λεοντίδος φυλής, περιελάμβανε εννέα δήμους.

⁴⁴ *Trail Organization*, σελ.25. Μετά το 307/6 π.Χ. ωστόσο, η σημασία της τριττύος φαίνεται να μειώνεται, καθώς παύει να παίζει ρόλο στη δημιουργία νέων φυλών.

Εκτός από το έργο που επιτελούσαν οι τριττύες στην πράξη, εξυπηρετούσαν και άλλους σκοπούς, λιγότερο ευδιάκριτους και ευεξήγητους. Το προφανές είναι πως επιτελούσαν ενοποιητικό ρόλο εν σχέση με τους δήμους της φυλής στην οποία ανήκαν. Ήταν τα στοιχεία που συνέδεαν δήμους, οι οποίοι ενώ πρωτύτερα ουδεμία σχέση και επαφή καλούνταν να έχουν μεταξύ τους, με τα νέα δεδομένα ανήκαν στην ίδια φυλή, και είχαν πλέον αποκτήσει κοινά συμφέροντα καθώς έπρεπε να συνεργάζονται στη λήψη αποφάσεων και στην εκλογή των αντιπροσώπων τους.

Πέραν του προφανούς, οι τριττύες τελούσαν και την ακριβώς αντίθετη της ενοποίησης διαδικασία. Διαχώριζαν τους πολίτες, με βάση κριτήρια πολιτικά, ή άλλα τα οποία ίσως δεν θα κατανοήσουμε ποτέ. Η επιλογή των δήμων που θα συνιστούσαν μία τριττύ, κάθε άλλο παρά τυχαία γινόταν. Αντιθέτως, ακολουθώντας το γενικό κανόνα του Κλεισθένη για την αποδυνάμωση των ήδη υπάρχουσών δυνάμεων, επιδιωκόταν να σχηματιστούν μονάδες που θα διαχωρίζονταν από τις έως τότε τοπικές κάστες, καταστρέφοντας την όποια επιρροή είχαν αυτές κερδίσει. Παρακολουθώντας τα όρια των τριττύων, βλέπουμε ότι αυτά «κόβουν» τις πιο προφανείς τοπικές κυριαρχίες, ακολουθώντας ακριβώς τον παραπάνω κανόνα⁴⁵.

ΔΗΜΟΙ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, δήμοι υπήρχαν και πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, και αποδίδονται ακόμα και στα χρόνια του Θησέως. Είναι αξιοσημείωτη η αρχαιότατη αναφορά που γίνεται για την πόλη των Αθηνών, στον κατάλογο των νεών της Ομηρικής Ιλιάδος, όπου μόνο αυτή ανάμεσα στις Ελληνικές πόλεις, ονομάζεται «Δήμος»⁴⁶.

Η ομοιότητα των δήμων με παλαιότερους αυτών οργανισμούς, ίσως καταδεικνύει την καταγωγή τους από αυτούς. Ίσως λοιπόν οι δήμοι να αντικατέστησαν τις παλαιότερες φρατρίες, υποδιαιρέσεις των παλαιών φυλών⁴⁷. Εάν όχι τις φρατρίες, τότε ίσως αντικατέστησαν έναν άλλο θεσμό που υπήρχε πριν από

⁴⁵ Lewis *Cleisthenes*, σελ. 34

⁴⁶ Ομήρου *Ιλιάδα*, Β 546-7 «Οἳ δ' ἄρ' Ἀθήνας εἶχον, ἐκτίμενον πολιέθρον, δῆμον Ἐρεχθῆος μεγαλήτορος, ...»

⁴⁷ Whitehead *Demes*, σελ. 31 - Lewis *Cleisthenes*, σελ. 35

τον Κλεισθένη, τις ναυκραρίες, τις διοικούμενες από τους ναυκραρείς, τη θέση των οποίων πήραν οι δήμαρχοι⁴⁸. Αυτή είναι και η άποψη αρχαίων συγγραφέων⁴⁹. Οι ναυκραρίες είχαν τοπικές αρμοδιότητες, και ο Κλεισθένης δεν τις κατήργησε⁵⁰, αλλά συνέχισαν να υπάρχουν με άλλες αρμοδιότητες, σε αντίθεση με τη γενικότερη πολιτική του να αποδυναμώνει τους παλιούς θεσμούς.

Υπάρχουν στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να υποστηρίξουν την απόδοση του σχηματισμού των δήμων στους προκατόχους του Κλεισθένη, Σόλωνα ή Πεισίστρατο⁵¹. Στο έργο του Αριστοφάνη «Νεφέλες» (στίχος 37), υπάρχει η αναφορά: «...καί δημάρχους οἱ περί Σόλωνα καθίσταντο ἐν πολλῇ σπουδῇ, ἵνα οἱ κατά δήμον διδῶσι καί λαμβάνωσι τά δίκαια παρ' ἀλλήλων». Από την άλλη πλευρά, γνωρίζουμε για το σώμα των *κατά δήμους δικαστων*, το οποίο λειτουργούσε την εποχή του Πεισίστρατου⁵².

Εξάγεται το συμπέρασμα ότι όταν ο Κλεισθένης ανέλαβε να αναδιοργανώσει την Αθηναϊκή γη και πολιτεία, υπήρχαν ήδη οικισμοί, αρκετά σημαντικοί, οι οποίοι έφεραν και το προσδιοριστικό του «δήμου», άγνωστο υπό ποία σημασία. Ο Κλεισθένης χρησιμοποίησε πολλούς από αυτούς τους οικισμούς χωρίς αλλαγές στα χαρακτηριστικά τους, ούτε καν στο όνομά τους. Οι Αθηναϊκοί δήμοι που μας είναι γνωστοί, δεν είναι όλοι δημιουργήματα του Κλεισθένη, αλλά άλλοι προϋπήρχαν αυτού, και άλλοι γεννήθηκαν στα χρόνια μετά από αυτόν.

Οι δήμοι την εποχή του Κλεισθένη γίνονται πολιτικά όργανα και αποτελούν βασικές μονάδες τοπικής αυτοδιοίκησης. Ήταν κοντινές κοινότητες, δεμένες μεταξύ τους και ενεργές πολιτικά⁵³. Όργανα διοικήσεως του δήμου, ήταν ο Δήμαρχος, αιρετός άρχοντας με διοικητικές, οικονομικές, και θρησκευτικές αρμοδιότητες, ο Ταμίας, υπεύθυνος για τα οικονομικά, και η Αγορά, η κοινοτική συνέλευση στην οποία έπαιρναν μέρος όλοι οι πολίτες. Εκτός από αυτά, ο δήμος είχε και θρησκευτικές δραστηριότητες, οι οποίες πολλές φορές χρησιμοποιούνταν για

⁴⁸ Καργάκος Σ. Ι., *Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών*, Αθήναι 2004, τόμος Α'. σελ. 379 - Leveque et Naquet, ό.π. σελ. 64

⁴⁹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 21.5 - Πολυδεύκης 8.108

⁵⁰ Lewis *Cleisthenes*, σελ. 36

⁵¹ Whitehead *Demes*, σελ. 12-15.

⁵² Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 16.5

⁵³ Osborne Robin, *Demos: The discovery of Classical Attika*, London 1985, σελ. 42

ενίσχυση της πολιτικής ταυτότητας⁵⁴. Δικαστικά καθήκοντα είχαν ανατεθεί στους ίδιους τους δήμους, ιδίως μετά και την κατάργηση του σώματος των «κατά δήμων δικαστών», του συσταθέντος υπό τον Πεισίστρατο⁵⁵.

Βασικά στοιχεία τα οποία έπρεπε να έχει ένας δήμος για να ονομάζεται έτσι, ήταν πρώτον ένα ελάχιστο σύνολο πολιτών, οι ονομαζόμενοι *δημότες*, οι οποίοι προσδιορίζονταν από το *δημοτικό* όνομά τους, και δεύτερον αντιπροσώπευση στο Συμβούλιο της τριττύος, και κατά προέκταση της φυλής και της πόλεως⁵⁶.

Προσδιοριστικό του ονόματος ενός πολίτη ήταν έως τότε το όνομα του πατρός του. Ο Κλεισθένης εφήρμοσε τον προσδιορισμό με το όνομα του δήμου⁵⁷, βάζοντας έτσι το δήμο σε πρωταρχική θέση στη ζωή του δημότη, και συμβάλλοντας στην ανάπτυξη δεσμών μεταξύ των δημοτών οι οποίοι έφεραν το ίδιο προσδιοριστικό όνομα. Τους δημότες ένωναν δεσμοί τοπικοί και όχι βασισμένοι στο κοινωνικό *status*⁵⁸. Και οι δεσμοί αυτοί ήταν τόσο ισχυροί, ώστε ο όρος «γείτονας» (και φυσικά συνδημότης), να έχει την ίδια έννοια με τον όρο «φίλος»⁵⁹. Ο κάθε δήμος διατηρούσε στα αρχεία του καταλόγους με τα ονόματα των δημοτών του (δηλαδή Δημοτολογία). Το δημοτικό όνομα και η ένταξη κάποιου στο δήμο, ήταν ισόβιο κληροδότημα από τον πατέρα του, και δεν άλλαζε παρά μόνο στην περίπτωση που υιοθετούνταν από μέλος άλλου δήμου.

Τα ονόματα των δήμων δόθηκαν είτε βάση χαρακτηριστικών του τόπου στον οποίο βρισκόταν ο δήμος (π.χ. Κεραμέων δήμος), είτε από το όνομα του ιδρυτή του δήμου, εάν υπήρχε τέτοιος (π.χ. Θυμοιτάδαι)⁶⁰. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν οι δήμοι των οποίων τα ονόματα λήγουν σε -άδαι, ή -ίδαι, οι οποίοι φαίνεται πως είναι δήμοι που δημιουργήθηκαν από τον Κλεισθένη, στην προσπάθειά του να ενώσει μικρές ομάδες και απομονωμένες κοινότητες στα πεδινά και τα παράλια⁶¹. Η συνεισφορά ωστόσο του Κλεισθένη στην ονοματολογία των δήμων, δεν ήταν τόσο

⁵⁴ Osborne *Demos*, σελ 181

⁵⁵ Whitehead *Demes*, σελ 36

⁵⁶ Trail *Organization*, σελ 73-81

⁵⁷ Whitehead *Demes*, σελ 11, - Osborne *Demos* σελ 183

⁵⁸ Osborne *Demos* σελ 88

⁵⁹ Whitehead *Demes* σελ 231

⁶⁰ Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία, 21, 5 «Προσηγόρευσε δε των δήμων τους μέν από των τόπων, τους δε από των κτισάντων»

⁶¹ Trail *Organization*, σελ 101

μεγάλη σε όλες τις περιπτώσεις. Πολλών δημοτικών ονομάτων η ύπαρξη, μαρτυρείται από πολύ νωρίτερα (π.χ. Οινόη)⁶², και είναι πολύ πιθανό κάποιοι να διατήρησαν τις παλαιότερες ονομασίες τους, ή και την ονομασία του σημαντικότερου σε αυτούς γένους⁶³.

Όσον αφορά τη Βουλή και την αντιπροσώπευση των δήμων σε αυτή, οι κατάλογοι των εκάστοτε αξιωματούχων που έχουν σωθεί, μας παρέχουν πολλές πληροφορίες που βοηθούν στη διεξαγωγή συμπερασμάτων για το μέγεθος των δήμων. Η αναλογία σε βουλευτές εκπροσώπους του δήμου στην πόλη, ήταν ανάλογη του πληθυσμού και του μεγέθους του δήμου. Η αναλογία αυτή αυξομειώνεται αναλόγως όταν δημιουργούνται νέες φυλές, για να επέλθει ισορροπία στην αντιπροσώπευση⁶⁴.

Εκτός από τους Βουλευτές, οι δήμοι συνεισέφεραν και με άλλους αξιωματούχους στην πόλη, όπως οι διαιτηταί, οι φρουροί, και άλλοι⁶⁵. Εάν κάποιος επιθυμούσε να ανέλθει σε αξιώματα της πολιτείας, έπρεπε να είναι διαρκής η προσπάθειά του να είναι αρεστός στους συνδημότες του, καθώς αυτοί αποφάσιζαν για την προώθησή του στο άστυ.

Οι δήμοι είχαν «σαφώς καθορισμένα και αμετάβλητα όρια, περιγραφόμενα λεπτομερώς εις τα αρχεία της πόλεως και σημειούμενα εις τον χωρον με ορόσημα τους καλουμένους όρους»⁶⁶.

Οι όροι ήταν λίθινα ή μαρμάρινα σήματα, τα οποία τοποθετούνταν σε διάφορα σημεία της πόλεως, για να προσδιορίζουν τη θέση οδών, ιερών, ταφικών μνημείων, δημόσιων κτηρίων, ή ακόμη και ιδιωτικής περιουσίας. Σε άλλη κατηγορία ανήκουν όροι που προσδιορίζουν τα όρια τριττύων και φυλών, αναγράφοντας τις τριττύες και τις φυλές των οποίων το πέρας και αντιστοίχως η αρχή, βρίσκονταν εκατέρωθεν του σημείου στο οποίο ήταν τοποθετημένοι⁶⁷. Το ίδιο συνέβαινε και με τα όρια των

⁶² Whitehead *Demes*, σελ 25

⁶³ Whitehead *Demes*, σελ 24

⁶⁴ Trail *Organization*, σελ 19

⁶⁵ Osborne *Demos*, σελ 81 κ.έ.

⁶⁶ Μαρινάτου Σ., Τοπογραφία Αρχαίων Αθηνών, Πανεπιστημιακά Παραδόσεις, Αθήνα 1966, σελ 37

⁶⁷ Gerald V. Lalonde, «Inscriptions, Horoi», *The Athenian Agora*, τόμ. XIX, Princeton 1991, σελ 5-

δήμων, τα οποία σημειώνονται σε όρους, όπως αυτούς που βρέθηκαν στον Πειραιά ή στον Κεραμεικό⁶⁸, και όπως αυτοί αναφέρονται σε αρχαία κείμενα⁶⁹.

Η πλήρης άγνοια των αρχείων της πόλεως, και η αποσπασματική μόνο γνώση που μας παρέχουν οι ευρεθέντες όροι, καθιστά δυσχερέστατη την αναγνώριση της ταυτότητας και των ορίων των αρχαίων δήμων.

Το ίδιο δυσχερές είναι και ο υπολογισμός του ακριβούς αριθμού των δήμων. Οι δήμοι της εποχής του Κλεισθένη εμφανίζονται σε υστερορωμαϊκές λίστες Αθηναίων εφήβων, σε πρυτανικούς καταλόγους, αφιερώματα, και ταφικά μνημεία⁷⁰. Παρ' όλα αυτά, η προσπάθεια απαρίθμησής τους, προσκρούει σε προβλήματα όπως η ύπαρξη περισσότερων του ενός δήμων με το ίδιο όνομα (π.χ. τα Κίκκυνα ήταν δήμοι *ομώνυμοι*, της Ακαμαντίδος και της Κεκροπίδος φυλής), ή η ύπαρξη όμορων δήμων επίσης με το ίδιο όνομα και το προσδιοριστικό «υπένερθεν» και «καθύπερθεν» (π.χ. ο δήμος Αγραύλη ή Αγρύλη της Ερεχθίδος φυλής). Δεν καθίσταται σαφές εάν αυτοί οι δήμοι αποτελούν ξεχωριστές μονάδες, ή εάν προσμετρώνται ως ένας δήμος. Τη σύγχυση επιτείνει το γεγονός ότι και ο αριθμός των δήμων, όπως και ο αριθμός των φυλών, μεταβάλλονταν συνεχώς. Η κατά περίπτωση δημιουργία νέων φυλών, ακολουθείται από την προσάρτηση δήμων που μέχρι τούδε ανήκαν σε άλλες φυλές, καθώς και από την εκάστοτε δημιουργία νέων δήμων. Όταν για παράδειγμα το 224/3 π.Χ. δημιουργήθηκε η φυλή της Πτολεμαΐδος, κάθε προϋπάρχουσα φυλή συνεισέφερε στη νέα από έναν δήμο. Εκτός από αυτούς, δημιουργήθηκε και ένας νέος δήμος, οι Βερενικίδαι, ο οποίος προσαρτήθηκε στην Πτολεμαΐδα.

Αποτέλεσμα όλων αυτών, είναι ο αριθμός των δήμων να διαφοροποιείται σε κάθε απόπειρα καταγραφής τους. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι δήμοι κατά τη

⁶⁸ - IG II 2623, ΟΡΟΣ Π[ΕΙ]ΡΑΕΩΝ [ΧΩ][Ρ]ΑΣ

- IG II 2617 – 2619, ΟΡΟΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΥ

⁶⁹ Ερατοσθένης *apud* Στράβων Ι 4, 7, «...μή ὄντων γάρ ἀκριβῶν ὄρων καθάπερ Κολυττοῦ καί Μελίτης, οἷον στηλῶν ἢ περιβόλων, τοῦτο μὲν ἔχειν φάναι ἡμᾶς, ὅτι τοῦτί μὲν ἐστὶ Κολυττός, τοῦτί δὲ Μελίτη, τοὺς ὄρους δὲ μή ἔχειν εἰπεῖν». Στο απόσπασμα, εξακριβώνεται η ύπαρξη διακριτών ορίων μεταξύ των δήμων, είτε αυτά προσδιορίζονται από όρους, είτε από περιβόλους. (Whitehead *Demes*, σελ 28)

Αριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, στίχος 997, «Μελίτη γὰρ ἅπαν ἐκεῖνο, ὡς ἐν τοῖς ὀρισμοῖς γέγραπται τῆς πόλεως». (Whitehead *Demes*, σελ 28)

⁷⁰ Trail *Organization*, σελ 96

δημιουργία τους από τον Κλεισθένη ήταν 100⁷¹. Ο ισχυρισμός του θα μπορούσε να είναι αληθής, παρά το ότι σήμερα γνωρίζουμε τα ονόματα πολύ περισσότερων από εκατό δήμων. Ο αριθμός τους όμως δεν είναι κάτι το οποίο παρέμεινε αναλλοίωτο στο χρόνο. Είναι βεβαιωμένος ο σχηματισμός νέων δήμων κατά τη δημιουργία των νέων φυλών⁷². Κατά τον ίδιο τρόπο, για διαφόρους άλλους λόγους, ίσως συνέβαιναν δημιουργίες, συγχωνεύσεις, ή και διασπάσεις δήμων, που αυξομειώναν τον αριθμό τους.

Ο ιστορικός και περιηγητής Πολέμων, ανεβάζει τον αριθμό τους στους 174⁷³. Κοντά στη δεύτερη αυτή άποψη βρίσκονται και οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές, οι οποίοι καταγράφουν 155⁷⁴ ή 163⁷⁵ δήμους. Ο Von Schoffer⁷⁶ καταλήγει στον αριθμό 179, υπολογίζοντας 170 δήμους γνωστούς από επιγραφές, και 9 δήμους για τους οποίους δεν υπάρχουν επιγραφικές μαρτυρίες. Στους 177 - 179 υπολογίζει τους δήμους και ο Dinsmoor⁷⁷. Οι δήμοι των οποίων η ύπαρξη αποδίδεται με βεβαιότητα στην εποχή του Κλεισθένη, είναι μόλις 139. Οι υπόλοιποι θα πρέπει να είναι δήμοι που δημιουργήθηκαν στα χρόνια μετά τη μεταρρύθμιση, άγνωστο πότε ακριβώς. Αυτοί οι δήμοι είναι που ποικίλουν ανάμεσα στις διάφορες μελέτες και στους καταλόγους δήμων που έχουν κατά καιρούς δημιουργηθεί⁷⁸.

⁷¹ Ηρόδοτος, V 69, «...δέκα δέ καί τοῦς δήμους κατένεμε εἰς τὰς φυλάς...». Την ίδια άποψη υιοθετούν και οι P. Leveque και P. Vidal – Naquet στο έργο τους *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, σελ. 25.

⁷² Το 224/5 π.Χ. δημιουργήθηκε ο δήμος Βερενικίδαι που προσαρτήθηκε στη νέα φυλή της Πτολεμαΐδος. Το 201/0 π.Χ., κατά τη δημιουργία της Ατταλίδος φυλής σχηματίστηκε ο δήμος Απολλωνίς, και το 126/7 μ.Χ, κατά τη δημιουργία της Αδριανίδος φυλής, ο δήμος Αντινοῖς.

⁷³ Στράβων, Γεωγραφικά IX 1, 16: «...τῶν ἑκατὸν ἑβδομήκοντα δήμων, πρὸς δέ καὶ τεττάρων, ὡς φασίν...»

⁷⁴ Daremberg Ch. et Saclio Edm., *Dictionaire des antiquites graques et romains*, Paris 1877 – 1919, τόμ. II, σελ.89

⁷⁵ Ξανθοῦλης Ν., *Η γέννησις των διδύμων Δημοκρατία – Αυτοδιοικήσις και οι αρχαίοι δήμοι της Αττικής*, Αθήναι, 1973, σελ. 1028-1039

⁷⁶ Schoffer, V. von, *Paulys Real – Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft*, τόμ. V, 1905, στήλες 35-122

⁷⁷ Dinsmoor, W. B., *The Archons of Athens in the Hellenistic Age*, Cambridge, 1931, σελ. 444-447

⁷⁸ *Trail Organization*, σελ. 81

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΡΕΥΝΗΣ ⁷⁹

Η περιοχή στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα εργασία, αφορά το ευρύτερο τμήμα βορειοδυτικά των Αθηνών που οριοθετείται Α – ΒΑ από το δήμο Αχαρναίων, Δ - ΒΔ από το βόρειο τμήμα της οροσειράς του Αιγάλεω, δηλαδή το Ποικίλον Όρος, Δ – ΝΔ από το δήμο Χαϊδαρίου, Ν από την Ιερά Οδό και το δήμο Αιγάλεω, και Α – ΒΑ από τον Κηφισό (δήμος Αθηναίων).

Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει τους δήμους Ιλίου, Περιστερίου, Πετρούπολεως, Αγίων Αναργύρων, και Καματερού.

Ο δήμος Ιλίου, είναι ο μέχρι πρότινος δήμος Νέων Λιοσίων (γνωστός και ως Κάτω Λιόσια). Τα πρώτα χρόνια δημιουργίας⁸⁰ του περιλάμβανε στη διοικητική του περιφέρεια περιοχές που σήμερα έχουν προσαρτηθεί σε άλλους δήμους, ή αποτελούν οι ίδιες ξεχωριστούς δήμους, όπως είναι ο δήμος Πετρούπολεως και ο δήμος Αγίων Αναργύρων (με την περιοχή Ανάκασσα). Οι περιοχές Ανθούπολη, Κηπούπολη, Μπουρνάζι και Άσπρα Χώματα, ενώ ανήκαν στο δήμο Ιλίου, έχουν σήμερα προσαρτηθεί στο δήμο Περιστερίου. Τμήμα της περιοχής Κηπουπόλεως, ανήκει σήμερα και στο δήμο Πετρούπολεως.

Στο δήμο Ιλίου ανήκουν σήμερα οι περιοχές Αγίου Φανουρίου, Φλέβα, Ρίμινι, Ραδιοφωνία, Πολυτέκνων, Ζωοδόχου Πηγής, Παλατιανής, και Αγίου Νικολάου. Στην περιφέρειά του εντάσσεται και η μεγάλη έκταση του «Πύργου Βασιλίσσης», πρώην ιδιοκτησίας των βασιλέων Όθωνα και Αμαλίας, ανήκουσα σήμερα σε ιδιώτη.

Ο δήμος Περιστερίου περιλαμβάνει εκτός από τις προαναφερθείσες, και τις περιοχές Λόφος Αξιωματικών και Άνω Λόφος.

⁷⁹Κρίνεται απαραίτητη η λεπτομερής αναφορά στους σημερινούς δήμους, τα όριά τους (τόσο τα αρχικά όσο και τα σημερινά), και τα τοπωνύμια των περιοχών που ανήκουν σε αυτούς, καθώς πολλά από αυτά απαντώνται σε αναφορές συγγραφέων και σε χάρτες των παρελθόντων ετών και αιώνων. Επίσης η γνώση τους υπήρξε απαραίτητη κατά τη συγκέντρωση των στοιχείων των αρχαιολογικών ευρημάτων, γιατί στα Αρχαιολογικά Δελτία (ιδίως στους παλαιούς τόμους) στον προσδιορισμό των θέσεων των ευρημάτων, γίνεται πολλές φορές χρήση μόνο τοπωνυμίων, και μάλιστα όπως αυτά υπήρχαν την περίοδο καταγραφής.

⁸⁰ Ο οικισμός δημιουργήθηκε το 1858 από τον τότε βασιλέα Όθωνα, υπό την ονομασία «Ιλιον Τρωάς». Μέχρι το 1925 αποτελούσε συνοικισμό του δήμου Αθηναίων, ενώ στη συνέχεια αποσπάστηκε ως ξεχωριστή κοινότητα.

Τα σημερινά διοικητικά όρια του δήμου Καματερού εκτείνονται από τον δήμο Ιλίου έως το δήμο Αχαρναίων. Στην περιφέρειά του ανήκει και τμήμα της περιοχής Γεροβουνό, περιοχή την οποία «μοιράζεται» με τους Αχαρνείς.

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΔΗΜΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ⁸¹

Δήμος Τρώων ή Ξυπέτης

Σε χάρτη του 1840 των αδελφών Tardieux (χάρτης 3) αλλά και σε άλλους χάρτες της εποχής⁸², στην περιοχή του δήμου Ιλίου τοποθετείται ο αρχαίος δήμος Τρώων ή Ξυπέτης. Πρόκειται για αρχαιότατο δήμο της Αττικής, που αργότερα μετονομάστηκε σε δήμο Ξυπέτης ή Ξυπετής, ο οποίος ανήκε στην Κεκροπίδα φυλή αρχικά, ενώ αργότερα προσαρτήθηκε στην Δημητριάδα (για να επανενταχτεί στη συνέχεια στην Κεκροπίδα).

Ένα χρόνο αργότερα, ο Leake αναφέρει για το δήμο αυτόν, ότι βρισκόταν κοντά στον Πειραιά, ένα μίλι μακριά απ' το λιμάνι⁸³, όπου εκείνη την εποχή ήταν ακόμη ορατά αρχαιοελληνικά ερείπια.

Ενισχυτικό αυτής της άποψης είναι η ενεπίγραφη μαρμάρινη βάση χορηγικού τρίποδος που βρέθηκε στα Καμίνια το 1928, η οποία αναφέρεται σε Ξυπετεόνες νικητές αγώνων κώμου⁸⁴. Στο έργο του Trail⁸⁵ αναφέρονται και άλλα ευρήματα, όπως αφιερώματα Ξυπεταιόνων δημοτών, χωρίς όμως επιπλέον στοιχεία, τα οποία οδηγούν

⁸¹ Για την ολοκληρωμένη εικόνα των βεβαιωμένων ή υποθετικών θέσεων των δήμων, παρατίθεται ο χάρτης από το έργο του Trail, όπως αυτός έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με τις επικρατέστερες απόψεις (χάρτης 2), καθώς και χάρτης από το έργο του Davies στον οποίο επίσης εμφανίζεται η θέση των περισσότερων δήμων (χάρτης 5).

⁸² Παρατίθεται και χάρτης δημοσιευμένος το 1780 στο περιοδικό *Ανάχαρσης*, στον οποίο ο δήμος Τρώων διακρίνεται στην περιοχή του Ιλίου (χάρτης 4). Καργάκος ό.π., τόμος Α.

⁸³ Leake W. M., *The topography of Athens and the demi*, 1841, σελ.34-35, «... *Xypete or the Xypetaeones may possibly have stood at a remarkable insulated height a mile from the head of the harbour of Peiraeus, where are still seen some Hellenic foundations.* »

⁸⁴ IG II2 3103, Α. Α. Παπαγιαννόπουλου – Παλαιού, *Αρχαία Ελληνικά Επιγραφαί*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1975, σελ. 107-8

⁸⁵ Trail *Organization*, σελ. 50.

στην αναγνώριση του ιερού του Ηρακλή Τετρακώμου, και κατ' επέκταση στην αναγνώριση της Ξυπέτης.

Πράγματι ο δήμος Ξυπέτης αποτελούσε το τετράκωμο Ηρακλείου μαζί με τον Πειραιά, το Φάληρο, και το δήμο Θυμοιταδών⁸⁶. Το τετράκωμο ήταν οργανισμός πολύ παλαιότερος του Κλεισθένη, αποτελούμενος από όμορους οικισμούς. Με τη μεταρρύθμιση οι οικισμοί αυτοί μετατράπηκαν σε δήμους και προσαρτήθηκαν σε διαφορετικές φυλές και τριττύες, διασπώντας το τετράκωμο, το οποίο ωστόσο ποτέ δεν έχασε εντελώς τη συνοχή του. Η θέση των περισσότερων από αυτούς τους δήμους, όπως ο Πειραιάς και το Φάληρο, είναι γνωστή καθώς επιβιώνουν έως σήμερα με τις ίδιες ονομασίες και σε θέση ίδια με την αρχική τους. Όσον αφορά το δήμο Θυμοιταδών τα φιλολογικά στοιχεία οδηγούν στην τοποθέτησή του στην περιοχή Κερατσινίου⁸⁷.

Η θέση που δίνεται στην Ξυπέτη σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία είναι στα βορειοανατολικά του Πειραιά, χωρίς να αποτολμάται όμως ο περαιτέρω προσδιορισμός συγκεκριμένου σημείου σύμφωνα με τα όρια κάποιου από τους σημερινούς δήμους.

Δήμος Λουσίας

Ένας άλλος αρχαίος Αττικός δήμος που τοποθετήθηκε στην περιοχή ερεύνης, είναι ο δήμος Λουσίας⁸⁸ ή Λουσιάς, ο οποίος ανήκε στην Οινιίδα φυλή.

Σε μια πρώτη απόπειρα που γίνεται να ταυτιστεί ο δήμος αυτός από τον μελετητή Σουρμελή, χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό στοιχείο η φαινομενική σχέση των λέξεων Λουσία και Λιόσια, η δεύτερη εκ των οποίων θεωρείται παραφθορά της πρώτης⁸⁹. Η ανάλυση ωστόσο δεν αφορά κανέναν από τους δήμους Άνω ή Κάτω

⁸⁶ Πολυδεύκης Δ 105. - Παπαγιαννόπουλος – Παλαιός, ό.π. σελ 108

⁸⁷ Trail *Organization*, σελ 52

⁸⁸ Ο όρος συναντάται στα αρχαία κείμενα ως επίθετο της θεότητας Δήμητρας. Πausανίου, Ελλάδος Περιήγησης, Η 25, 6,7, «...ἐπί τοῦτω καί ἐπικλήσεις τῆ θεῶ (ενν. στη Δήμητρα) γεγόνασι, ..., Λουσία δὲ ἐπί τῶ λούσασθαι τῶ Λάδωνι».

⁸⁹ Διον. Σουρμελή, *Αττικά ή Περί δήμων Αττικής*, Αθηναί 1854, «...το Λουσία αναλυόμενον ποιεί το Λιόσια.»

(Νέων) Λιοσίων, αλλά περιοχή με την τοπωνυμία Λίοσι, κοντά στο Τατόι⁹⁰. Την εποχή άλλωστε που γίνεται η καταγραφή, δεν είχε ιδρυθεί ακόμη ο οικισμός Κάτω Λίοσια. Στα δε Άνω Λίοσια, ο ίδιος μελετητής τοποθετεί τον αρχαίο δήμο Φρεαρρίων.

Χωρίς να γνωρίζει την λεπτομέρεια αυτή, ο μελετητής Ξανθούλης ο οποίος επίσης ασχολήθηκε εκτενώς με τη θέση των δήμων κατά την αρχαιότητα, χρησιμοποιεί την πιο πάνω αναφορά και τοποθετεί το δήμο Λουσίας στα Λίοσια (χωρίς να προσδιορίζει Άνω ή Κάτω)⁹¹.

Ένα στοιχείο που θα μπορούσε να ενισχύσει την παραπάνω άποψη, είναι η εύρεση επιγραφής στο εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων, στην περιοχή Ιλίου, με τα στοιχεία: *Ἀρχιδ_μο_ / Ἀρχικ_ιο_ / Λουσιεν_*⁹². Είναι όμως επισφαλής, και κατά τη γνώμη μου λανθασμένη, η αξιοποίηση αναφορών σε ταφικά μνημεία, για τον προσδιορισμό των δήμων, καθώς δεν απαιτείται η συμφωνία του τόπου καταγωγής του νεκρού, με τον τόπο ταφής του, ούτε με τον τόπο εύρεσης του ταφικού του μνημείου.

Αντιθέτως, άλλα επιγραφικά στοιχεία⁹³ συγκλίνουν στο να τοποθετηθεί ο δήμος αυτός στην ευρύτερη περιοχή στα δυτικά της κοιλάδας του Κηφισού.

Αυτή είναι και η επίσημη άποψη της πολιτείας, όπως τουλάχιστον διατυπώνεται κατά τα τέλη του περασμένου αιώνα σε έγγραφο του Υπουργείου Πολιτισμού⁹⁴. Ο δήμος Λουσίας τοποθετείται σε περιοχή κοντά στην Ιερά Οδό, όπου βρίσκεται πυριτιδοποιείο από το οποίο παίρνει και το όνομά της (η περιοχή είναι ευρύτερα γνωστή με το όνομα μπαρουτάδικο).

⁹⁰ J. A. Kaupert, *Karten von Attika*, ΒΙ XX, Σύνολο χαρτών που εξεδόθη από το δήμο Γλυφάδας (εκδ. Τροχαλία).

⁹¹ Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοίκησης*, σελ. 1034-1035

⁹² IG II3 2317. Η αποκατάσταση έχει ως ακολούθως: *Ἀρχίδημος Ἀρχικλέους Λουσιεύς*.

Διώτης Μ., *Ίλιον, πορεία στους αιώνες*, Ίλιον 1995, σελ. 40.

⁹³ IG II2 6756, IG II2 1672, σύμφωνα με τον Trail (*Organization*, σελ. 49), ο οποίος όμως δεν αναφέρεται λεπτομερώς σε αυτά.

⁹⁴ Υπουργείο Πολιτισμού, έγγραφο υπ' αριθμ. 64703/18-11-1980

Δήμος Λευκονόης

Αποκλειστικώς αρχαιολογικά είναι τα στοιχεία που υποστηρίζουν την άποψη ότι ο δήμος Λευκονόης βρισκόταν στην περιοχή του Ιλίου, και μάλιστα στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων, όπου και το νεκροταφείο του δήμου σήμερα.

Σε άρθρο του Κυριακού Πιττάκη στην Αρχαιολογική Εφημερίδα⁹⁵, αναφέρεται εύρημα το οποίο εντόπισε ο ίδιος, εντοιχισμένο στο ναΐσκο των Αγίων Θεοδώρων επί της οδού Θηβών (αφ. κατ. 17). Το εύρημα συνίσταται σε ενεπίγραφη βάση αγάλματος, με την επιγραφή «*πολλώνι/ Κράτης Παμφίλου/ Λευκονοεύς*»⁹⁶. Πρόκειται για βάση αγάλματος του θεού Απόλλωνα, έργο του Κράτη, γιου του Παμφίλου, από το δήμο Λευκονόης. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του μελετητή, στο σημείο αυτό βρισκόταν ναός του Απόλλωνα «*...ώς εικάζομεν τούτο από τινα λείψανα εν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐντειχισμένα καί ἀπό ἄλλα παρακείμενα αὐτῇ...*», άγαλμα του οποίου φιλοτέχνησε και ανέθεσε ο γλύπτης Κράτης, γνωστός γλύπτης κατά την αρχαιότητα⁹⁷, για να τιμήσει την πολιούχο θεότητα του δήμου του.

Καταλήγει δε ο μελετητής στην ταυτοποίηση του δήμου Λευκονόης, και από το γεγονός ότι στο σημείο αυτό «*...ἡ χώραν, εἶναι ἀργιλώδης καί λευκόφαιος, ἐκ δὲ τῆς φύσεως τῆς χώρας ταύτης ὀνομάσθη ὁ δήμος Λευκονόη ἢ Λευκόνιον...*». Η παρατήρηση είναι αξιοπρόσεκτη, καθώς στην ίδια περιοχή και για τον ίδιο λόγο υπάρχει σήμερα το τοπωνύμιο «Άσπρα Χώματα».

Ο συλλογισμός του μοιάζει να επιβεβαιώνεται έναν αιώνα αργότερα, στα 1965, με την εύρεση επιτύμβιας ληκύθου λίγα μέτρα ΝΔ του ναΐσκου⁹⁸ (αφ. κατ. 21). Η λήκυθος φέρει την επιγραφή «*Χαιρεστράτη Φυλῶ/ Μεγακλείδου Μεγακλείδης/ Λάχητος/ Λευκονοεύς Μέναιχμος/ Λάχητος/ Λευκονοεύς*». Όπως ωστόσο έχει ήδη αναφερθεί, είναι τουλάχιστον επίφοβο το να βασιστούμε στις επιγραφές των ταφικών μνημείων. Άλλα για παράδειγμα ταφικά μνημεία Λευκονοέων προέρχονται από το Μενίδι⁹⁹, ή από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Κατηφόρη στην Αθήνα¹⁰⁰.

⁹⁵ Α.Ε. 1853, φύλλο 33, σελ.839

⁹⁶ IG II2 4674

⁹⁷ Α.Ε. ό.π.: Λουκιανού Ρητ. Διδ. - Ριανού, Εν Αθηναίων XI. (Παρατίθεται αυτούσια η σημείωση του Πιττάκη).

⁹⁸ Αρχαιολογικό Δελτίο, τεύχος 20, Β1, 1965, σελ. 121

⁹⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 949. IG II2 6748. C. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Zurich 1993, τόμ. III, σελ. 404, αφ. 3464.

¹⁰⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 956. IG II2 10801. Clairmont ό.π. τόμ. III, σελ. 247, αφ. 3376.

Δυστυχώς, άλλοι μελετητές οι οποίοι τοποθετούν το δήμο αυτό στην Ανατολική πλευρά του Υμηττού¹⁰¹, ή στον Άγιο Στέφανο¹⁰², δεν παραθέτουν τα στοιχεία που τους οδήγησαν στα συμπεράσματα αυτά, ώστε να μπορέσει να γίνει αξιολόγηση της άποψής τους.

Ίσως τελικά η τοποθέτηση της Λευκονόης σε αυτό το σημείο του δήμου Ιλίου να είναι βάσιμη, καθώς λείπουν τα στοιχεία που θα υποδείκνυαν κάποια άλλη περιοχή του λεκανοπεδίου, και καθώς στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων, σημειώνεται ευρεία συγκέντρωση αρχαιολογικών ευρημάτων (δυστυχώς μόνο ταφικών), που δικαιολογούν την εγκατάσταση στο χώρο¹⁰³. Η άποψη αυτή φαίνεται να υποστηρίζεται και από στοιχεία που μας δίνουν οι ευρεθέντες κατάλογοι των πρυτάνεων της πόλεως όπως υποστηρίζει ο Trail¹⁰⁴.

Η θέση αυτή ωστόσο επιφέρει μία σημαντική αλλαγή στην κατάταξη των δήμων και των τριττύων. Η Λευκονόη εντάσσεται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από τους μελετητές, στην τριττύ του άστεως της Λεοντίδος φυλής. Οι υπόλοιποι δήμοι όμως που ανήκουν στην τριττύ αυτή (Άλιμος, Κηττός, Οίον Κεραμεικόν, Σκαμβονίδα), τοποθετούνται (με επιφύλαξη ωστόσο) στα νότια της πόλεως¹⁰⁵, σε σημεία που ουδεμία γεωγραφική σχέση έχουν με την περιοχή των Αγίων Θεοδώρων. Αντιθέτως, ο δήμος Ευπυρίδων ο οποίος εντάσσεται στην τριττύ των Μεσογαίων της Λεοντίδος φυλής, τοποθετείται κοντά στο Καματερό¹⁰⁶, και αντιστοίχως προς τα βόρεια τοποθετούνται και οι λοιποί της τριττύος δήμοι¹⁰⁷. Ο σημερινός δήμος Ιλίου επομένως θα μπορούσε όντως να αναγνωρισθεί ως η θέση του αρχαίου δήμου Λευκονόης, εφόσον αυτή εντάσσόταν στην τριττύ των Μεσογαίων, σε γειτνίαση με το δήμο Ευπυρίδων.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα ανωτέρω συμπεράσματα σημειώνονται υπό τη μορφή υποθέσεως και μόνον, καθώς δεν υπάρχουν – τουλάχιστον έως σήμερα –

¹⁰¹ Σουρμελής *Αττικά*, σελ. 66-67

¹⁰² Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1034

¹⁰³ Βλ. κατάλογο ευρημάτων, σελ. 48.

¹⁰⁴ Trail *Organization*, σελ. 44. Ο Trail αξιοποιεί όλα τα παραπάνω στοιχεία (πρυτανικοί κατάλογοι, βάση αγάλματος, επιτύμβια λήκυθος), και καταλήγει με επιφύλαξη στο συμπέρασμα ότι ο δήμος βρισκόταν στην περιοχή, παρά το ότι την εντάσσει στο δήμο Περιστερίου.

¹⁰⁵ Trail *Organization*, σελ. 43-44.

¹⁰⁶ Trail *Organization* σελ. 46. Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1030.

¹⁰⁷ Αιθαλίαι, Χολλείδαι, Εκάλη, Υβάδαι, Ίππιος Κολωνός, Κροπίδαι, Παιονίδαι και Πήλικες.

στοιχεία φιλολογικά είτε αρχαιολογικά που να μετατρέπουν την υπόθεση αυτή σε βεβαιότητα.

Άλλοι δήμοι

Κατά καιρούς έχουν τοποθετηθεί στην περιοχή μελέτης και άλλοι δήμοι, όπως οι δήμοι Πόρου, Πτελέας, Επικηφισίας, και Λακιάδων¹⁰⁸.

Σε ό,τι αφορά το δήμο Πόρου της Ακαμαντίδος φυλής, η θέση του παραμένει άγνωστη, παρά το ότι έχει τοποθετηθεί στον Άγιο Στέφανο¹⁰⁹. Εάν ωστόσο είναι σωστή η ένταξή του στους δήμους των Παραλίων¹¹⁰, η παραπάνω τοποθέτηση δεν μπορεί να ισχύει.

Οι υπόλοιποι δήμοι ανήκουν στους δήμους του άστεως της Οινηίδος φυλής και η τοποθέτησή τους εντός της περιοχής μελέτης κρίνεται απολύτως επισφαλής.

Ο δήμος Λακιάδων βρισκόταν μετά βεβαιότητας επί της Ιεράς Οδού, ανατολικά του Κηφισού, όπως διασώζεται στο κείμενο του Πausανία: «*Ἰούσι δέ ἐπ' Ἐλευσίνα ἐξ Ἀθηνῶν ἦν Ἀθηναῖοι καλοῦσιν ὁδὸν ἱεράν... Μετά δέ τοῦ Κηφισοδώρου τό μῆμα (καί πάντως πρὶν τὸν Κηφισό) ... προελθοῦσι δέ ὀλίγον Λακίου τέμενός ἐστιν ἥρωος καὶ δήμος ὃν Λακιάδας ὀνομάζουσιν ἀπὸ τούτου...*»¹¹¹.

Και σε άλλες όμως μελέτες οι Λακιάδαι τοποθετούνται γενικότερα ΒΔ του Κεραμεικού¹¹².

Ο δήμος Επικηφισίας λόγω της συγγενούς του ετυμολογίας, τοποθετείται στην κοιλάδα του Κηφισού, κοντά στο δήμο Λακιάδων¹¹³, είτε γενικότερα ΝΔ του Κηφισού¹¹⁴.

Επίσης στην κοιλάδα του Κηφισού, δυτικά των Αθηνών, ίσως βρισκόταν και ο δήμος Πτελέας¹¹⁵, ο οποίος τοποθετείται άλλως στο Θριάσιο πεδίο, κοντά στην Ελευσίνα¹¹⁶.

¹⁰⁸ Ι. Ν. Τραυλός, «Νέα στοιχεία για τον προσδιορισμό της θέσεως των αρχαίων δήμων της Αττικής», *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Α. Π. Θ.* 6, 2, 1974, σελ. 187-192

¹⁰⁹ Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1036

¹¹⁰ *Trail Organization*, σελ. 48

¹¹¹ Πausανίας I, 37, 2 – *Trail Organization*, σελ. 49

¹¹² Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1034

¹¹³ *Trail Organization*, σελ. 49

¹¹⁴ Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1030

ΔΗΜΟΣ ΧΟΛΑΡΓΟΥ

Πολύ περισσότερα είναι τα αρχαιολογικά και φιλολογικά στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην υπό έρευνα περιοχή βρισκόταν ο αρχαίος δήμος Χολαργού. Ο δήμος Χολαργού, τοποθετήθηκε στην περιοχή Χαλανδρίου το 1854 από τον Διονύσιο Σουρμελή ο οποίος επιχείρησε να ταυτίσει τους αρχαίους δήμους με τοπωνύμια της εποχής του¹¹⁷. Δυστυχώς δεν σημειώνεται η συλλογιστική πορεία που τον οδήγησε σε αυτό το συμπέρασμα, παρά μόνον ότι οι Χολαργείς συνόρευαν με τους Αθμονείς, και είχαν στα δυτικά τους Κεκροπίδες¹¹⁸.

Ο Χολαργός ανήκε στην Ακαμαντίδα φυλή, και ήταν ο σημαντικότερος δήμος του άστεως, από τον οποίο έπαιρνε και το όνομά της η τριτύς της φυλής. Την τριτύ συμπλήρωναν οι δήμοι Κεραμέων, Έρμου, Ειρεσίδων, και Ιφιστιάδων¹¹⁹, ίσως και Κυρτεΐδαι¹²⁰.

Το όνομα του δήμου προέρχεται από τις λέξεις *χολή*, *χολός*, που σημαίνει το πράσινο χρώμα της χολής, και *αργός*, *άργος*, που στα αρχαία ελληνικά σημαίνει λευκός. Χολαργός λοιπόν σημαίνει τόπος πρασινόλευκος, πράσινος λόγω δένδρων και αργός όταν σκάψει κανείς το έδαφος¹²¹.

Οι αναφορές αρχαίων συγγραφέων για το δήμο αυτό, αν και είναι μάλλον ελάχιστες, βοηθούν αρκετά στον προσδιορισμό της θέσης του.

¹¹⁵ Trail *Organization*, σελ.49, Προτείνεται ως γενική θέση του δήμου, λόγω της ευρέσεως ταφικού σήματος, *Hesperia*, XXXV, 1966, σελ.280, αρ. 7

¹¹⁶ Ξανθούλης *Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1036

¹¹⁷ Το 1933, τοπικοί παράγοντες, απέσπασαν τμήμα του Χαλανδρίου, και δημιούργησαν νέα κοινότητα, την οποία εξαιτίας αυτής της τοποθέτησης ονόμασαν Χολαργό. Πολύ αργότερα, το 1963, η κοινότητα αυτή προήχθη σε δήμο.

¹¹⁸ Η γενικότερη συλλογιστική πορεία που ακολουθεί στην ταύτιση των υπολοίπων δήμων, στηρίζεται κυρίως σε ετυμολογικές ομοιότητες των ονομάτων δήμων και περιοχών, καθώς και στα γεωλογικά και φυσικά χαρακτηριστικά τους.

¹¹⁹ Trail *Organization*, σελ. 47

¹²⁰ Σύμφωνα με τον Ξανθούλη (*Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις*, σελ. 1034). Ο Trail δεν αναφέρει πουθενά αυτό το δήμο.

¹²¹ Ντελόπουλος Γ., «Φυτώνυμα Αττικής, διαχρονική θεώρηση», 5^ο Συμπόσιο Ιστορίας – Λαογραφίας Αττικής, Νέα Ιωνία 1992, Απομαγνητοφωνημένα Πρακτικά, σελ. 197-203

Στο έργο του Μενάνδρου «Δύσκολος», δίνεται το στίγμα του δήμου στο εξής απόσπασμα, στο οποίο εμφανίζεται να μιλά ο Κνήμων, χωρικός διαμένων στο χωριό Φυλή της Πάρνηθας: «...ἀπό τούτων ἀρξάμενος τῶν γειτόνων καί τῆς γυναικός μέχρι Χολαργέων κάτω μισῶν ἔφεξῆς πάντας.»¹²². Φαίνεται λοιπόν ότι ο Χολαργός βρίσκεται σε κάποιο σημείο των πεδινών, πέρα από τους πρόποδες του Παρνήθιου όρους, σε οδική μάλλον (ή και οπτική;) συσχέτιση με το χωριό της Φυλής, και σίγουρα πριν φτάσει κανείς στον Κηφισό, καθώς τότε απομακρύνεται περισσότερο απ' όσο δικαιολογεί η πιο πάνω αναφορά. Είναι πολύ πιθανόν με τον χαρακτηρισμό Χολαργείς, να εννοούνται στο συγκεκριμένο απόσπασμα, όχι μόνον οι δημότες του Χολαργού, αλλά γενικώς οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής των δήμων που ανήκαν στην τριττύ του Χολαργού. Και σε αυτή την περίπτωση, οδηγούμαστε στο ίδιο συμπέρασμα για τη θέση της τριττύος του Χολαργού, και επομένως και του ιδίου του δήμου.

Είναι μεγάλη τύχη ότι μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της αρχαιότητας, ο Περικλής, κατάγονταν από το δήμο Χολαργού. Έτσι κάποιες από τις πληροφορίες που δίνουν αρχαίοι συγγραφείς για τον πολιτικό, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον εντοπισμό του δήμου του. Είναι γνωστό ότι ο Περικλής κατείχε περιουσία η οποία συνίστατο σε κτήματα με επαύλεις και αγροικίες¹²³. Διατηρείται προς το παρόν η επιφύλαξη για το αν τα κτήματα του Περικλή βρισκόταν εντός του δήμου καταγωγής του, καθώς γνωρίζουμε ότι οι πολίτες μπορούσαν να κατέχουν γη και σε άλλους δήμους¹²⁴.

Μελετώντας το έργο του ιστορικού Θουκυδίδη, στεκόμαστε στο σημείο όπου περιγράφει τις εισβολές των Σπαρτιατών στην Αττική, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, όπου σημειώνονται τα εξής: «...Περικλής ὁ Ξανθίππου, ..., ὡς ἔγνω τὴν ἐσβολὴν ἐσομένην, ..., προηγόρευε τοῖς Ἀθηναίοις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὅτι Ἀρχίδαμος μὲν οἱ ξένος εἶη, οὗ μόντοι ἐπὶ κακῶ γέ τῆς πόλεως γένοιτο, τοὺς δὲ ἀγροὺς τοὺς ἑαυτοῦ καὶ οἰκίας ἦν ἄρα μὴ δηώσωσιν οἱ πολέμιοι, ὥσπερ καὶ τὰ τῶν ἄλλων, ἀφήσιν αὐτὰ δημόσια εἶναι»¹²⁵. Για τα ίδια γεγονότα γίνεται αναφορά και

¹²² Μενάνδρου, Δύσκολος, 32-34. Arrighoni, ό.π. σελ 348. *Trail Organization*, σελ 47.

¹²³ Arrighoni, ό.π., σελ 348. Στο ίδιο σημείο του έργου γίνονται και παραπομπές στα αρχαία κείμενα του Θουκυδίδη και του Πλουτάρχου.

¹²⁴ Osborne *Demos*, σελ 51

¹²⁵ Θουκυδίδη, Ιστορίαι II 13

στο έργο του Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι*¹²⁶. Υπό την απειλή της εισβολής του Σπαρτιάτη Αρχίδαμου στην Αττική, ο Περικλής υπόσχεται να δωρίσει την περιουσία του (κτήματα και επαύλεις) στην πόλη, εάν ο Αρχίδαμος τα σεβαστεί - εξ αιτίας του κατόχου τους - και δεν τα λεηλατήσει.

Εκτός από την επιβεβαίωση της περιουσίας του Περικλή, τα αποσπάσματα αυτά έχουν ιδιαίτερη σημασία και για έναν ακόμη λόγο. Παρέχεται η πληροφορία ότι αυτή η περιουσία κινδύνευε κατά την προέλαση των Σπαρτιατών. Ο προσδιορισμός λοιπόν της πορείας τους θα μας δώσει το στίγμα της θέσης των κτημάτων του Περικλή, και κατά προέκταση ίσως και του δήμου του. Στο ίδιο σημείο ο Πλούταρχος αναφέρει: «*Ἐμβάλλουσιν οὖν εἰς τὴν Ἀττικὴν στρατῶ μεγάλῳ Λακεδαιμόνιοι... καὶ δηοῦντες τὴν χῶραν προῆλθον εἰς Ἀχαρνάς καὶ κατεστρατοπέδευσαν...*»¹²⁷. Γνωρίζουμε πως τα μόνα περάσματα για να εισέλθει κανείς στην Αττική από τα δυτικά (απ' όπου έρχονταν οι Λακεδαιμόνιοι), ήταν τα στενά του Δαφνίου, και το πέρασμα του Δέματος. Το γεγονός όμως ότι ο στρατός του Αρχίδαμου έφτασε στις Αχαρνές αφού πρώτα λεηλάτησε τη χώρα, καθιστά πιο πιθανή την είσοδό του από τα στενά του Δαφνίου. Η περιγραφή του Θουκυδίδη επιβεβαιώνει την άποψη αυτή, καθώς ο ιστορικός σημειώνει το πρόσθετο στοιχείο, ότι είχαν πρότερα λεηλατήσει την Ελευσίνα και το Θριάσιο πεδίο¹²⁸. Σε κάθε περίπτωση, τα κτήματα του Περικλή τα οποία κινδύνευαν από την προέλαση των Σπαρτιατών, βρίσκονταν στο τμήμα αυτό της δυτικής Αττικής από το οποίο πέρασε ο στρατός.

Υιοθετώντας λοιπόν το συμπέρασμα ότι ο δήμος Χολαργού βρίσκεται σε αυτό το γενικότερο σημείο της Αττικής, μπορούμε να φτάσουμε σε μία πιο συγκεκριμένη τοποθέτηση, εξετάζοντας τη θέση των γειτονικών του Χολαργού δήμων. Έχει ήδη αναφερθεί ότι ο Χολαργός ανήκε στην τριττύ του άστεως της Ακαμαντίδος φυλής, μαζί με τους δήμους Έρμου, Κεραμέων, Ειρεσίδων, Ιφιστιάδαι, ή και Κυρτεΐδαι. Οι

¹²⁶ Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Περικλής 33, «*Διό καὶ πρὶν ἐμβάδειν εἰς τὴν Ἀττικὴν τὸν Ἀρχίδαμον ἔχοντα τοὺς Πελοποννησίους προεῖπε (ενν. ο Περικλής) τοῖς Ἀθηναίοις, ἂν ἄρα τάλλα δηῶν ὁ Ἀρχίδαμος ἀπέχηται τῶν ἐκείνου διὰ τὴν ξενίαν τὴν οὖσαν αὐτοῖς, ἢ διαβολῆς τοῖς ἐχθροῖς ἐνδιδοῦς ἀφορμᾶς, ὅτι τῇ πόλει καὶ τὴν χῶραν καὶ τὰς ἐπαύλεις ἐπιδίδωσιν.*»

¹²⁷ Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, Περικλής 33

¹²⁸ Θουκυδίδη, Ιστορίαι II 19, «*...καὶ καθεζόμενοι ἕτεμον πρῶτον μὲν Ἐλευσίνα καὶ τὸ Θριάσιον πεδῖον..., ἔπειτα προχώρουν ἐν δεξιᾷ ἔχοντες τὸ Ἀιγάλεων ὄρος διὰ Κρωπιάς ἕως ἀφίκοντο ἐς Ἀχαρνάς.*»

δήμοι αυτοί θα πρέπει να ήταν όμοροι ή γειτονικοί ώστε να αποτελούν μία ενότητα, την τριτύ.

Ο δήμος Ιφιστιάδων, τοποθετείται νότια και ίσως δυτικά του σημερινού δήμου Ηρακλείου Αττικής¹²⁹, εξαιτίας μιας αναφοράς στη διαθήκη του Πλάτωνος¹³⁰ από την οποία πληροφορούμαστε ότι ο ίδιος ήταν κάτοχος ενός κτήματος στις Ιφιστιάδες, το οποίο περιγράφεται με λεπτομέρεια. Γνωρίζουμε λοιπόν ότι το κτήμα «...*συνορεύει από βορρῶν με τὸ δρόμο τοῦ ἱεροῦ τῆς Κηφισιάς, ἀπὸ νότον με τὸ ἱερό τοῦ Ἡρακλέους τῶν Ἰφιστιᾶδῶν, ἀπὸ ἀνατολὰς με τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Ἀρχεστράτου τοῦ Φρεαρρίου, καὶ ἀπὸ δυσμὰς με τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Φιλίππου τοῦ Χολεΐδη...*». Η τοποθεσία του ιεροῦ του Ηρακλέους έχει αναγνωριστεί μετά την εύρεση λίθινου ὄρου¹³¹, τουλάχιστον σύμφωνα με τα ὅσα αναφέρει ο Trail. Δεδομένη θα πρέπει να θεωρηθεί και η θέση του δρόμου του ιεροῦ τῆς Κηφισιάς, στο ὕψος τῆς Λυκόβρυσης.

Ο δήμος Ειρεσίδων αναφέρεται επίσης στη διαθήκη του Πλάτωνος, καθώς ο φιλόσοφος διατηρούσε και εκεί κτήμα, το οποίο συνόρευε στα δυτικά με τον Κηφισό¹³². Θα μπορούσε επομένως να τοποθετηθεί σε κάποιο σημείο τῆς ανατολικῆς ὄχθης του Κηφισοῦ, ἀπὸ τὸ ὕψος του Κολωνοῦ¹³³, ἕως λίγο πριν τους Αχαρνείς¹³⁴.

Η θέση του δήμου Κεραμέων στα δυτικά του ἄστεως είναι γνωστή χωρίς αμφιβολία, καθώς είναι δεδομένη η σχέση του με τὸ νεκροταφεῖο του Κεραμεικοῦ.

Εξίσου δεδομένη θα πρέπει να θεωρηθεί και η θέση του δήμου Ἴερμου, καθώς η αναφορά του Πλουτάρχου, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών: «*Διαμένει γάρ (εἰν. ο τάφος τῆς εταίρας Πυθιονίκης) ἔτι νῦν ἐν Ἑρμεί, ἢ βαδίζομεν ἐξ ἄστεως εἰς Ἐλευσίνα...*»¹³⁵. Η οδός τῆν ὁποία βαδίζει κάποιος για να πάει ἀπὸ τὸ ἄστυ των Αθηνῶν στην Ἐλευσίνα, δεν είναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Ἱερά Οδό, τῆς ὁποίας η θέση μας

¹²⁹ Trail Organization, σελ.47: «νοτιοδυτικά του Ηρακλείου». Σύμφωνα με τον Ξανθούλη ωστόσο (Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις, σελ. 1032), εντοπίζεται στη Λυκόβρυση ή Δ-ΒΑ του αρχαίου Κεραμεικοῦ, νοτίως των Αχαρνῶν.

¹³⁰ Διογένης Λαέρτιου, Βίοι Φιλοσόφων, Πλάτων III 41. Trail Organization, σελ. 47.

¹³¹ Ath. Mitt., LI, 1926, σελ. 21-25 (παραπομπή ὅπως αὐτὴ σημειώνεται στο ἔργο του Trail σελ. 47).

¹³² Διογένης Λαέρτιου, Βίοι Φιλοσόφων, Πλάτων III 42, «*Τὸ κτήμα στις Ειρεσίδες πὸν τὸ ἀγόρασα ἀπὸ τὸν Καλλιμάχο καὶ πὸν συνορεύει... καὶ ἀπὸ δυσμὰς με τὸν Κηφισό*». Trail, ὁ.π. σελ. 47.

¹³³ Trail Organization, σελ.47. Τοποθετεῖ τὸν δήμον στα δυτικά του Κολωνοῦ, λαμβάνοντας υπ' ὄψιν καὶ τὴν εύρεση ταφικοῦ σήματος (Πρακτικά, 1963, σελ.8)

¹³⁴ Ξανθούλης Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις, σελ. 1030.

¹³⁵ Πλουτάρχου, Φωκίων, 22. Trail Organization, σελ. 47.

είναι γνωστή, καθώς υπάρχει μέχρι σήμερα. Επομένως ο δήμος Έρμου βρισκόταν σε κάποιο σημείο της οδού αυτής, μάλλον στο σημερινό Χαϊδάρι¹³⁶.

Σημειώνοντας τις παραπάνω θέσεις στο χάρτη, παρατηρούμε ότι η περιοχή στα δυτικά των Αθηνών ως θέση του δήμου Χολαργού, πληρεί τη βασική προϋπόθεση της ενότητας των δήμων της τριττύος.

Εξίσου σημαντικά είναι και τα αρχαιολογικά στοιχεία που οδηγούν στον προσδιορισμό της θέσης του δήμου Χολαργού.

Στην Αθήνα, ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια και πιθανότατα και παλαιότερα, γίνεται εκτεταμένη χρήση λίθινων στηλών που έφεραν επιγραφές, των ονομαζόμενων «όρων».

Στην κατηγορία των όρων που προσδιόριζαν τα όρια των φυλών και των τριττύων ανήκει πιθανότατα¹³⁷ και η κατωτέρω επιγραφή, η οποία προσδιορίζει το γεωγραφικό πέρας της τριττύος μιας φυλής, και την αρχή της τριττύος μιας άλλης. Σε όρο που βρέθηκε στον Πειραιά (IG I2 900), αναγράφονται τα εξής: «*δεῦρε Αἰαντίς/ φυλέ τελευτᾶ/ Τετραπόλεον δέ/ τριττύς, Ἄκαμα/ ντίς δέ φυλέ ἄρ/ χεται, Χολαργέ/ ον δέ τριττύς*».¹³⁸ Σε κάποιο λοιπόν σημείο της Αττικής, η τριττύς των Χολαργέων της Ακαμαντίδος φυλής, διαδέχεται την Αιαντίδα φυλή και την τριττύ της Τετραπόλεως. Η Τετράπολις (ή τετράκωμο), είναι παλαιότερος του Κλεισθένη οργανισμός (δημιουργία επί Κέκροπος), και δεν ακολουθεί τις ρυθμίσεις περί τριττύων. Σε αυτή ανήκαν δήμοι διαφορετικών φυλών, ο Πειραιεύς, το Φάληρο, οι Θυμοιτάδαι και η Ξυπέτη. Ο μόνος από αυτούς τους δήμους που ανήκε στην Αιαντίδα φυλή, είναι το Φάληρο, το οποίο ήταν ο πρώτος δήμος που υπήρχε προς την παραλία μετά τον Πειραιά¹³⁹. Μελετώντας το χάρτη παρατηρούμε ότι ο δήμος της Ακαμαντίδος φυλής που θα μπορούσε να συνορεύει με το Φάληρο, είναι ο δήμος Κεραμέων, ο οποίος και

¹³⁶ Trail *Organization*, σελ. 47.

¹³⁷ Έχει διατυπωθεί η πιθανότητα, κάποιοι από τους όρους που αναφέρουν όρια φυλών και τριττύων, να μην αναφέρονται σε γεωγραφικά όρια, αλλά σε τοποθέτηση των φυλών κατά τη διανομή σιτηρών, ή κατά τη διεξαγωγή ψηφοφοριών. Όλοι οι μελετητές ωστόσο, δέχονται ότι στο συγκεκριμένο όρο αποτυπώνονται τα όρια της τριττύος των Χολαργέων (Trail, G. V. Lalonde, Eliot C. W. J., Gomme A. W., Παπαχατζής Ν., Διώτης Μ., κλπ)

¹³⁸ Διώτης Μ., Ίλιον, πορεία στους αιώνες, Πολιτιστικό κέντρο «Μελίνα Μερκούρη», Ίλιον 1995, σελ. 49.

¹³⁹ Στράβωνος, Γεωγραφικά, IX 1, 21, «*Μετά δε τον Πειραιά Φαληρεις δημος εν τη εφεξής παραλία*».

θα πρέπει σύμφωνα με τον όρο να ανήκει στην τριττύ του Χολαργού. Και πάλι οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι όμορος του δήμου Κεραμέων, ή τουλάχιστον όμορος ομόρων δήμων ίδιας φυλής, ήταν ο δήμος Χολαργού. Η προτεινόμενη θέση που πληρεί τον όρο της γειτνίασης, είναι η περιοχή δυτικά του Κηφισού.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί η διαφωνία μεταξύ διαφόρων μελετητών, που προκλήθηκε από τη δημοσίευση του όρου IG I2 900¹⁴⁰. Η ξεκάθαρη αναφορά της επιγραφής για την τριττύ των Χολαργέων, οδήγησε όσους υποστήριζαν ότι η τριττύς του άστεως της Ακαμαντίδος φυλής, έπαιρνε το όνομα του δήμου των Κεραμέων, στηριζόμενοι σε αποσπασματικά σωζόμενο όρο¹⁴¹, να επιχειρηματολογήσουν περαιτέρω για να στηρίξουν τη θέση τους. Έτσι αναπτύχθηκε η άποψη ότι ο Χολαργός, και μαζί και οι άλλοι δήμοι που προηγουμένως συγκαταλέγονταν στο άστυ εκτός από τους Κεραμείς, δεν ανήκαν στους δήμους του άστεως, αλλά στα Μεσόγεια, όπου βρισκόταν η τριττύς του Θορικού. Αυτό δημιουργεί ανακατατάξεις εκ βάθρων για όλους τους δήμους της φυλής. Η υιοθέτηση της άποψης οδηγεί στο σχηματισμό μιας εξαιρετικά μικρής τριττύς των Κεραμέων στο άστυ, και αντίστροφα, μιας μεγάλης τριττύς στα Παράλια, η οποία περιλαμβάνει πλέον και τους μέχρι πρότινος δήμους των Μεσογείων (ώστε ο Χολαργός και οι όμοροί του δήμοι να εντάσσονται στη «νέα» τριττύ των Μεσογαίων).

Άλλη εξήγηση που δόθηκε, ήταν ότι στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. το όνομα της τριττύς του άστεως άλλαξε, από Χολαργός σε Κεραμείς¹⁴². Επισημαίνεται μάλιστα μια γενικευμένη κίνηση αλλαγής ονομάτων κάποιων τριτύων, κατά την περίοδο 450 – 420 π.Χ¹⁴³. Όπως ωστόσο αναφέρει και ο Eliot στο έργο του για τους δήμους των παραλίων¹⁴⁴, δεν υπάρχει λόγος να προβούμε σε τέτοιες υποθέσεις, αφού δεν έχει διαπιστωθεί ότι σε κάποια περίοδο η τριττύς του άστεως της Ακαμαντίδος φυλής, έπαιρνε το όνομα των Κεραμέων.

¹⁴⁰ Gomme A. W., *The Population of Athens in the 5th and 4th c. B.C.*, Oxford 1933, σελ. 60, υποσημείωση 2

¹⁴¹ IG I2 883. Σώζεται η λέξη *Jaμέων* που αποκαθίσταται ως *[Κερ]Jaμέων*. Meritt, *Hesperia* IX 1962, σελ. 53-54

¹⁴² Αναφορά που γίνεται στο έργο του Eliot C.W.J., *Coastal demes of Attika*, Toronto 1962, σελ. 149-150, υποσημείωση 27. Η άποψη αυτή αποδίδεται στο έργο του Raubitschek A., *Gates*.

¹⁴³ Lewis *Cleisthenes*, σελ.30

¹⁴⁴ Eliot, ό.π. σελ. 150

Άλλα αρχαιολογικά ευρήματα που θα μπορούσαν να ενισχύσουν την άποψη της θέσης του Χολαργού ανάμεσα στον Κηφισό και το όρος Αιγάλεω, είναι δύο επιγραφές που δημοσιεύονται στο *Inscriptiones Graecae*. Η πρώτη επιγραφή¹⁴⁵ βρέθηκε δυτικά του Ελαιώνος όπως σημειώνεται, και είναι χαραγμένη πιθανώς σε βάση. Φέρει δε το όνομα «*Ἀντιπάτρα Τιμοθέου [Χ]ολαργέως γυνή*». Στο συνοδευτικό σχόλιο, ο αρχαίος Χολαργός παρουσιάζεται ως δήμος που βρίσκεται απέναντι από το Δαφνί, στην περιοχή ανάμεσα από το Αιγάλεω και τον Κηφισό.

Η δεύτερη επιγραφή¹⁴⁶ βρέθηκε στην περιοχή Χαϊδαρίου, απέναντι από τη Μονή Δαφνίου, και είναι στήλη που αναγράφει: «...*...ένός Χολαργέως*».

Φυσικά καμία από τις δύο επιγραφές δεν αποδεικνύει το επιθυμητό, αλλά σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία που παρατίθενται, μπορούν να συμβάλλουν στην εξαγωγή ενός ολοκληρωμένου συμπεράσματος.

Πέραν της πλήρως λαθεμένης και αστήριχτης αναγνώρισης του δήμου Χολαργού στο σημερινό Χαλάνδρι¹⁴⁷, οι λοιπές τοποθεσίες που έχουν προταθεί και τον διεκδικούν, βρίσκονται ακριβώς στο χώρο μελέτης. Σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής και τη μελέτη του όρου IG I2 900, ο Παπαχατζής¹⁴⁸ δίνει ως θέση του Χολαργού, τους δήμους Καματερού και Νέων Λιοσίων «*... κοντά στις όχθες του Κηφισου, στα δυτικά του ρέματος και αμέσως στα βορειοδυτικά του αρχαίου δήμου των Κεραμέων*». Την ίδια άποψη ακολουθούν και άλλοι μελετητές, που αναφέρουν ότι ο Χολαργός βρισκόταν «*...πάνω από τα Κάτω Λιόσια...*»¹⁴⁹, είτε κοντά στα Κάτω Λιόσια όπως υποστηρίζει ο Trail¹⁵⁰ λαμβάνοντας υπόψιν του την αναφορά του Μενάνδρου και την επιγραφή IG II2 7768. Στο χάρτη που παραθέτει (βλ. χάρτης 2) φαίνεται η θέση του Χολαργού στο σημερινό δήμο Ιλίου.

¹⁴⁵ IG II2 7768. *Trail Organization*, σελ. 47.

¹⁴⁶ IG II2 7789. Θεοδοσίου Ν., *Στο Περιστέρι πριν από 2500 χρόνια*, Πνευματικό κέντρο δήμου Περιστερίου 1992, σελ. 51.

¹⁴⁷ Η άποψη υποστηρίζεται ακρίτως και από το μελετητή Ξανθούλη (*Δημοκρατία-Αυτοδιοίκησης*, σελ. 1036) που στη συγκεκριμένη τοποθέτηση στηρίζεται στον Σουρμελή.

¹⁴⁸ Παπαχατζή Ν., *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις - Αττικά*, εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1974, σελ. 405

¹⁴⁹ Philipson Alfred, *Die Grichischen Landchaften*, Frankfurt 1959

¹⁵⁰ *Trail Organization*, σελ. 47

Για τον Ιωάννη Σαρρή¹⁵¹, ο Χολαργός βρισκόταν «...μεταξύ των νυν χωρίων Νέων Λιοσίων και Περιστερίου».

Μελετώντας τις αναφορές του Θουκυδίδη και του Πλουτάρχου αλλά και του Μενάνδρου, ο Emilio Arrigoni¹⁵² οδηγείται ακόμη νοτιότερα, επί των δήμων Περιστερίου και Χαϊδαρίου. Στο Περιστερί μας παραπέμπει και ο χάρτης 5, από το έργο του Davies¹⁵³, σύμφωνα με τον οποίο ο Χολαργός βρισκόταν «...well inland towards Acharnai». Ομοίως και ο χάρτης 6 (εδώ), της Αυτοκρατορικής Αρχαιολογικής Ακαδημίας του Βερολίνου, όπου ο Χολαργός διακρίνεται κάτω από την περιοχή Περιστερίου.

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

Η παρούσα εργασία επικεντρώθηκε στον προσδιορισμό της θέσεως των δήμων της δυτικής Αττικής και ιδίως του δήμου Χολαργού. Έχει ήδη αναφερθεί η έλλειψη περαιτέρω στοιχείων που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη άλλων θεμάτων όπως η πολεοδομική οργάνωση σε αυτούς ή οι λατρείες που αναπτύχθηκαν. Είναι ωστόσο εφικτός ο κατά προσέγγιση προσδιορισμός του μεγέθους των δήμων, βάσει του αριθμού των δημοτών τους. Ο αριθμός αυτός διαμορφώνεται με τη συγκέντρωση των ονομάτων που έχουν καταγραφεί σε ταφικά μνημεία, λίστες εφήβων, και καταλόγους προσώπων που κατείχαν κάποιο δημόσιο αξίωμα, όπως βουλευτές, πρυτάνεις, ταμίες, κλπ.¹⁵⁴

Στις αρχές του περασμένου αιώνα ο Kirchner αφού συγκέντρωσε τις έως τότε γνωστές επιγραφές και στοιχεία, προχώρησε στη σύσταση καταλόγων με τα ονόματα των δημοτών του κάθε δήμου¹⁵⁵. Λίγα χρόνια αργότερα μία νέα μελέτη έρχεται να προσθέσει νέα στοιχεία και αριθμούς στην έρευνα. Πρόκειται για το έργο του

¹⁵¹ Σαρρή Ιωάννου, *Αλφαβητικός οδηγός Αττικής*, Αθήνα 1923, σελ. 74

¹⁵² Arrigoni, ό.π., σελ. 348

¹⁵³ Davies J. K., *Athenian Propertied Families, 600 – 300 B.C.*, Oxford 1971, σελ.458

¹⁵⁴ Σημειώνεται ότι η προσέγγιση του θέματος δεν γίνεται βάσει στοιχείων που προέκυψαν από δική μου έρευνα, αλλά παρατίθενται τα αποτελέσματα ερευνών άλλων μελετητών. Η δική μου έρευνα περιορίζεται στη συγκέντρωση των στοιχείων που αφορούν ευρήματα εντός της περιοχής ερεύνης.

¹⁵⁵ Kirchner J., *Prosopographia Attica*, Berolini 1901-1901.

Gomme με θέμα τον πληθυσμό των Αθηνών κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.¹⁵⁶ του οποίου τα δεδομένα αναπαράγει και ο Trail στους πίνακές του, όπου παρουσιάζει την αντιπροσώπευση των δήμων στη Βουλή της πόλεως¹⁵⁷.

Ο δήμος του Χολαργού στην πρώτη περίπτωση εμφανίζεται να έχει 114 επωνύμους δημότες¹⁵⁸, αριθμός που αυξάνεται στους 123 από τον Gomme, και τον κατατάσσει ως τον δεύτερο πολυπληθέστερο δήμο της τριττύος του (μετά τους Κεραμείς με 151 δημότες). Η τριττύς δε του Χολαργού βρίσκεται στη δεύτερη θέση ανάμεσα στις τριττύες της φυλής με 389 γνωστούς δημότες. Ο αριθμός των Βουλευτών που εκπροσωπούν το δήμο στη Βουλή κυμαίνεται από 4 την περίοδο των δέκα φυλών (336/5 π.Χ.), και φτάνει τους 7 την περίοδο των 13 φυλών (167/8 μ.Χ.).

Αναφορικά με τον έτερο δήμο που πιθανολογείται ότι βρισκόταν εντός της περιοχής ερεύνης, το δήμο Λευκονόης, παρουσιάζεται ως ένας από τους πολυπληθέστερους δήμους της Λεοντίδος φυλής. Με 153 γνωστούς δημότες, είναι ο μεγαλύτερος δήμος της τριττύος του, είτε αυτή είναι η τριττύς του άστεως, είτε των Μεσογαίων. Στη Βουλή ο δήμος εκπροσωπείται κατά περιόδους από τρεις (370/69-308/7 π.Χ.) έως και οκτώ (165-170 μ.Χ.) Βουλευτές.

¹⁵⁶ Gomme A. W., *The Population of Athens in the 5th and 4th c. B.C.*, Oxford 1933.

¹⁵⁷ Trail *Organization*, Tables of Representation.

¹⁵⁸ Kirchner ό.π. σελ. 627-629.

B: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Υπεύθυνη για τις αρχαιότητες της περιοχής ερεύνης, είναι σήμερα η Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Δυστυχώς, κανένα εύρημα δεν δικαιολογεί μέχρι στιγμής τη διενέργεια συστηματικής ανασκαφής. Τα ευρήματα προέρχονται στην ολότητά τους από περισυλλογή κατά τις εργασίες των δήμων ή ιδιωτών. Περιορίζονται σε ταφικά ευρήματα κλασικής έως και ελληνιστικής εποχής¹⁵⁹. Η φύλαξή τους έχει ανατεθεί κατά κύριο λόγο στο Μουσείο Πειραιά, αλλά και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ή στο τοπικό Μουσείο Αχαρνών.

Πολλά είναι όμως και τα ευρήματα τα οποία όχι μόνον δεν φυλάσσονται σε κάποιο μουσείο, αλλά δεν έχουν καταγραφεί ποτέ από αρχαιολόγους. Φαίνεται δυστυχώς να είναι συχνό φαινόμενο η απόκρυψη ευρέσεως αρχαιοτήτων ακόμη και σήμερα, καθώς οι κάτοικοι θεωρούν την εμπλοκή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επιζήμια, γιατί μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση των εργασιών εκσκαφής. Επιζήμια όμως κρίνεται και για τον επιπρόσθετο λόγο, ότι δεν επιτρέπει την υπεξαίρεση των αρχαιοτήτων από επιτηδείς, γεγονός που δυστυχώς έχει συμβεί και έχει καταγραφεί ακόμη και στο Αρχαιολογικό Δελτίο.

Αρχαιότητες παραμένουν εκτεθειμένες σε δημόσιους ή και ιδιωτικούς χώρους, περιμένοντας τη δραστηριοποίηση των υπευθύνων. Κάποιων από αυτές, δυστυχώς, τα ίχνη χάνονται πριν την καταγραφή τους.

Τα παραπάνω στοιχεία καθιστούν ιδιαίτερος δύσκολη τη συγκέντρωση των γνωστών έως σήμερα ευρημάτων της περιοχής. Παρά το ότι στο παρελθόν έχει επιχειρηθεί η καταλογογράφηση των ευρημάτων των επιμέρους δήμων¹⁶⁰, είναι η πρώτη φορά που μία τέτοια προσπάθεια γίνεται σε τέτοια έκταση και για την ευρύτερη περιοχή.

¹⁵⁹ Στον κατάλογο που ακολουθεί έχουν υιοθετηθεί οι χρονολογήσεις και οι αποδώσεις των ευρημάτων σε συγκεκριμένους καλλιτέχνες όπως αυτές έγιναν από τους υπεύθυνους αρχαιολόγους και όπως σημειώνονται στα αντίστοιχα Αρχαιολογικά Δελτία και άρθρα. Οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτό διευκρινίζεται στο κείμενο.

¹⁶⁰ Βλ. Θεοδοσίου *Περιστερί, Διώτης Τλιον*.

ΔΗΜΟΣ ΚΑΜΑΤΕΡΟΥ¹⁶¹

1) Σε κτήμα ιδιοκτησίας Πανούση Ρεντούμη, βρέθηκε το 1903 επιτύμβια στήλη σωζόμενη αποσπασματικά¹⁶² (εικ. 1). Η στήλη σώζεται σε ύψος 1,20 μ., και φέρει επίστεψη ανθεμίου. Στο μέτωπο της στήλης, κάτω από το γείσο της επίστεψης, υπάρχει επιγραφή με το όνομα *Πλανθάνη Νικοδήμου*¹⁶³. Εν συνεχεία παρεμβάλλονται δύο διπλοί ρόδακες, και η επιγραφή συνεχίζει σε άλλο στίχο με τα ονόματα *Πλανθάνη Πυθόδωρος Πολυχάρης Νικόδημος*. Κάτω από την επιγραφή, σε ανάγλυφο, εικονίζονται τέσσερις μορφές. Στα αριστερά παριστάνεται γυναίκα καθήμενη σε κάθισμα με ερεισίνωτο και καλυμμένο με ύφασμα, η οποία πατά σε υποπόδιο. Η γυναίκα (Πλανθάνη), φορά χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο το οποίο καλύπτει τον δεξί της ώμο, το αριστερό της χέρι και τμήμα του σώματός της. Τα μαλλιά της είναι μαζεμένα ψηλά σε πλεξίδα που περιτρέχει την κεφαλή. Το αριστερό της χέρι ακουμπά στο μηρό της, ενώ με το δεξί δεξιώνεται ιστάμενο γενειοφόρο άνδρα που βρίσκεται στα δεξιά σε στάση $\frac{3}{4}$ (Πυθόδωρος). Ο άνδρας φορά ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό του ώμο και στηρίζεται πάνω από το λυγισμένο δεξί του χέρι, ενώ πέφτει έως τους αστραγάλους του δημιουργώντας πλούσιες πτυχώσεις. Στα δεξιά του Πυθοδώρου, άλλη νεαρή ανδρική ιστάμενη μορφή (Πολυχάρης) σε στάση $\frac{3}{4}$, φέρουσα επίσης ιμάτιο. Το ιμάτιο καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος, και στηρίζεται περνώντας πάνω από τον αριστερό του ώμο. Σε αυτό το σημείο ο νέος το κρατά με το λυγισμένο αριστερό του χέρι. Με το δεξί του χέρι ακουμπά στον ώμο του Πυθοδώρου. Στο δεξί πέρας της παραστάσεως βρίσκεται η τελευταία μορφή ισταμένου νέου (Νικόδημος). Φέρει ιμάτιο επάνω από το αριστερό του χέρι το οποίο ακουμπά λυγισμένο στη μέση του.

¹⁶¹ Για το σαφέστερο εντοπισμό των ευρημάτων, στην εργασία έχουν υιοθετηθεί τα όρια των δήμων, όπως αυτά αποτυπώνονται στον Πολεοδομικό Χάρτη της Κ. Διαμαντοπούλου, εκδόσεις Δ. και Β. Λουκοπούλου, Αθήναι, 1987. Τα όρια αυτά δεν συμπίπτουν με τα αρχικά όρια κατά τη δημιουργία των δήμων, και ενδέχεται να παρουσιάζουν μικρή απόκλιση από τα σημερινά.

¹⁶² Αρχαιολογικό Μουσείο *αφ.* 1985. Chr. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Zurich 1993, τόμ. IV, *αφ.* 4319, σελ.52, (όπου ωστόσο αναφέρεται ως περιοχή ευρέσεως η Σαλαμίνα) - Πλάτωνος - Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ 249

¹⁶³ IG II2 12465

Τα πρόσωπα της παραστάσεως είναι προφανώς η θανούσα σύζυγος και μητέρα Πλανθάνη, την οποία αποχαιρετούν ο σύζυγός της Πυθόδωρος και οι γιοί της ή άλλοι συγγενείς.

2) Το 1965 σε άγνωστο σημείο στα νότια της περιοχής Γεροβουνό, στο τμήμα που ανήκει στο δήμο Καματερού, βρέθηκε το άνω αριστερό τμήμα ταφικής στήλης, εντοιχισμένο σε τείχος ύστερης περιόδου, για το οποίο δεν δίνονται άλλα στοιχεία (εικ. 2)¹⁶⁴. Σώζεται μέρος της επίστεψης της στήλης, η οποία έφερε διακόσμηση ανθεμίου. Στην εμπρόσθια επιφάνειά της, σώζεται ρόδακας, πιθανότατα σε αντιστοιχία με άλλο ρόδακα που βρισκόταν στο τμήμα της στήλης που ελλείπει, ο οποίος παρεμβάλλεται στους στίχους της εξής επιγραφής: *Μαντ_ _ _ / Τειθρ_ _ _ / Ἄρχι_ πη*. Το όνομα του πρώτου στίχου μπορεί να αποκατασταθεί ως *Μαντικλής* ή *Μαντίθεος Τειθράσιος*. Είναι γνωστός ένας άνδρας με το όνομα Μαντικλής από το δήμο Τειθρά, ο οποίος διετέλεσε μέλος του Συμβουλίου της πόλεως, κατά την περίοδο 331/0 π.Χ., ή 330/329 π.Χ.¹⁶⁵. Όποια κι αν είναι η αποκατάσταση του ονόματος, πρόκειται πιθανότατα για μέλος της οικογενείας του συμβούλου.

3) Το 1992 στη συμβολή των οδών Αλεξάνδρου και Πελασγών, βρέθηκε το μισό τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας ληκύθου¹⁶⁶. Από τη λήκυθο λείπει το τμήμα που έφερε την παράσταση, ο λαιμός, το χεῖλος και η βάση. Το εύρημα φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου Αχαρνών.

¹⁶⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2394. Αρχαιολογικό Δελτίο 20, 1965, Β1, σ. 123 (στο εξής Α.Δ.).

Eugene Vanderpool, *Hesperia* XXXV, 1966, σελ.280, αρ. 8.

¹⁶⁵ *Hesperia* XXXI, 1962, σελ. 401-403, αρ. 3, σειρά 14.

¹⁶⁶ Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 249

ΔΗΜΟΣ ΙΑΙΟΥΤ

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση των ευρημάτων παρατηρείται στις νότιες περιοχές του δήμου, στα σημερινά όρια με το δήμο Περιστερίου.

- 4) Από τυχαία περισυλλογή, σε άγνωστο σημείο του δήμου, προέρχονται δύο επιτύμβια μνημεία¹⁶⁷. Ένας κυλινδρικός κιονίσκος, σωζόμενου ύψους 0,90 μ. και διαμέτρου 0,27 μ., που φέρει την επιγραφή «*Διόδωρος/ Άπολλοδώρου/ Μαραθώνιος*», και το δεξί τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου, σε σωζόμενο ύψος 1,31 μ. Στο μέρος που σώζεται από την παράσταση του αναγλύφου, εικονίζεται άνδρας σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα δεξιά, που φέρει θώρακα, κοντό χιτώνα και ιμάτιο στον ώμο. Η κεφαλή της μορφής ήταν ένθετη και δεν σώζεται. Διακρίνονται ακόμη υπολείμματα πτυχών χιτώνας που καλύπτει κνήμη, τον οποίο έφερε πιθανότατα γυναικεία καθήμενη μορφή. Το ανάγλυφο χρονολογείται τον 4^ο π.Χ. αιώνα.
- 5) Σε τάφο της ίδιας περιόδου, σε άγνωστο επίσης σημείο, βρέθηκαν δύο αγγεία¹⁶⁸, μία αρυβαλλοειδής λήκυθος που φέρει διακόσμηση ανθεμίων και σπειροειδούς κληματίδος, και ένα ληκύθιο με δικτυωτό κόσμημα, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα εντάσσεται στην κατηγορία *Bulas*. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει μικρογραφικά αγγεία του 4^{ου} αιώνας π.Χ., τα οποία διατηρούν τα σχήματα (κυρίως Παναθηναϊκών αμοφορέων) και την τεχνική διακόσμησης των προτύπων τους, και κατασκευάζονται για να καλύψουν εμπορικές ανάγκες¹⁶⁹.
- 6) Στο κέντρο του δήμου, στη συμβολή των οδών Πατρόκλου και Δαναών, βρέθηκε μαρμάρινη σαρκοφάγος με αετωματικό κάλυμμα, διαταραγμένη. Στο εσωτερικό της υπήρχε σκελετός τοποθετημένος εκτάδην, και στα πόδια του ως κτέρισμα, μελαμβαφές ακέραιο ληκύθιο του τέλους του 4^{ου} αιώνα π.Χ.
- 7) Νοτίως της σαρκοφάγου, εντοπίστηκε τάφος από πωρόλιθο, εντός του οποίου βρέθηκε αποσαθρωμένος σκελετός, και μελαμβαφές ακέραιο ληκύθιο του τέλους της κλασικής εποχής.
- 8) Σε γειτνίαση με τα προηγούμενα, εντοπίστηκε μαρμάρινη σαρκοφάγος, αποτελούμενη στις πλευρές της από 4 πλάκες ενωμένες μεταξύ τους με μολύβδινους

¹⁶⁷ Α.Δ. 19, 1964, Β1, σ.70

¹⁶⁸ Α.Δ. 19, 1964, Β1, σ.70

¹⁶⁹ Haspels C. H. E., *Attic Black – figured Lekythoi*, Paris, 1936, σ. 167-8, υποσημ.3.

Boardman J., *Athenian Black figure Vases*, London 1974, σ. 179

συνδέσμους. Πυθμένας δεν υπήρχε, ενώ τον τάφο κάλυπταν δύο επίπεδες πλάκες. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί εκτάδην, και στο πλάι του βρισκόταν μελαμβαφής δακρυδόχος που χρονολογεί την ταφή στην ελληνιστική περίοδο.

9) Βοριώτερα του κέντρου, στην περιοχή Μιχελή, στην οδό Θήρας, εντοπίστηκαν από ιδιώτη, τάφοι Υστερο-ρωμαϊκής εποχής¹⁷⁰. Πρόκειται για έναν κτιστό τάφο του οποίου οι πλευρές σχηματίζονταν από διπλή σειρά επάλληλων πλακωτών κεραμίδων, το κάλυμμά του από μονοκόμματη επίπεδη κεραμίδα, ενώ το δάπεδό του κάλυπταν τέσσερις πλακωτές κεραμίδες. Από το εσωτερικό του τάφου προήλθαν λίγα οστά, ένα αποσπασματικά σωζόμενο Υστερο-ρωμαϊκό αγγείο, και θραύσμα ενός ακόμη αγγείου. Οι άλλοι δύο τάφοι ήταν καλυβίτες, και δεν απέδωσαν άλλα ευρήματα. Σημειώνεται από τον ανασκαφέα η πιθανότητα να μην πρόκειται για απλή συστάδα τάφων, αλλά αυτοί να ανήκουν σε νεκροταφείο, το οποίο συνεχιζόταν εντός του όμορου οικοπέδου.

10) Στην περιοχή Αγίου Φανουρίου, στο Νότιο τμήμα του δήμου, στη συμβολή των οδών Αχελώου και Αιόλου, ήρθε στο φως επιτύμβια μαρμάρινη λήκυθος¹⁷¹, σωζόμενου ύψους 1,13 μ. και διαμέτρου 0,60 μ., από την οποία λείπουν ο λαιμός και η βάση. Σε ανάγλυφο, εικονίζονται επτά μορφές: δύο καθήμενες γυναίκες, μία ορθία, τρεις άνδρες ιστάμενοι, και μία παιδίσκη. Επάνω από την παράσταση, υπάρχουν τα ονόματα των μορφών σε δίστιχο: *Καλλίπη Μνησιπτόλεμος* / *Ἀπολλόδωρος/ Νεοπτολέμη Ἀπολλοφάνης*.

11) Στην περιοχή Παλατιανής, δυτικά του δήμου, επί της οδού Αγίου Γεωργίου, βρέθηκε συστάδα τριών τάφων, χρονολογούμενων στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷². Πρόκειται για δύο πώρινες σαρκοφάγους, και μία πήλινη λάρνακα παιδικής ταφής, η οποία καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της. Από τις σαρκοφάγους περισυνελέγησαν δύο λευκές λήκυθοι με ίχνη παραστάσεων και δύο μελαμβαφή αρυβαλλοειδή ληκύθια από τη μία, και δύο ακέραιες μελαμβαφείς κυλινδρικές πυξίδες, ένα ακέραιο μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ένα

¹⁷⁰ Α.Δ. 40, 1985, Β1, σ.50

¹⁷¹ Α.Δ. 26, 1971, Β1, σ.30

¹⁷² Α.Δ. 40, 1985, Β1, σ.50

θραυσμένο αλάβαστρο από την άλλη. Και οι τρεις τάφοι χαρακτηρίστηκαν ως κενοτάφια, καθώς δεν απέδωσαν οστά, ενώ από τη λάρνακα δεν προήλθαν ούτε ευρήματα. Κοντά στους τάφους υπήρχε υπόλειμμα πυράς μήκους ενός μέτρου. Η έκταση που καταλάμβαναν οι τάφοι ήταν 10 μ², και είναι πιθανό να αποτελούσαν τμήμα περιορισμένου νεκροταφείου.

ΑΝΑΚΑΣΣΑ¹⁷³

12) Στην οδό Δόξης, αποκαλύφθηκε το 1985 τάφος του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ., από τον οποίο προήλθαν δέκα λευκές λήκυθοι, η πλειονότητα των οποίων –εάν όχι όλες- είναι έργα γνωστών αγγειογράφων της περιόδου, όπως υποστηρίζει η αρχαιολόγος κα Πηνελόπη Αγαλλοπούλου, στην οποία οφείλεται και η δημοσίευση των αγγείων¹⁷⁴.

α. Η πρώτη λήκυθος του τάφου, έχει ύψος 0,18 μ., και φέρει διακόσμηση δύο οριζόντιων περικλειστων μελανών ανθεμίων σε λευκό βάθος.

β-ε. Μελανά ανθέμια κοσμούν και τις επόμενες τέσσερις ληκύθους (δύο από αυτές στην εικ. 3). Πρόκειται για δύο ακέραιες και δύο ελλειπείς στο λαιμό ληκύθους, που κοσμούνται με κάθετα ανθέμια, όπως πολλές από τις ληκύθους της ίδιας περιόδου. Τον ώμο των αγγείων κοσμούν δύο σειρές κάθετων ενάλληλων γραμμών. Εξαιτίας του σχήματός τους αποδίδονται στο Ζωγράφο της Μέγαιρας ή στο εργαστήριό του.

Η δράση του εργαστηρίου του **Ζωγράφου της Μέγαιρας (Beldam Painter)**¹⁷⁵, τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Στο εργαστήριο αυτό αποδίδονται λευκές, μελανόμορφες κυρίως λήκυθοι, διακοσμημένες από το χέρι είτε του ίδιου του Ζωγράφου της Μέγαιρας, είτε άλλων γνωστών αγγειογράφων, όπως ο Ζωγράφος του

¹⁷³ Περιοχή Νοτίως του Πύργου Βασιλίσσης, ανήκουσα σημερα στο δήμο Αγίων Αναργύρων.

¹⁷⁴ Αγαλλοπούλου Π., «Αγ. Ανάργυροι (Ανάκασσα). Αττικός τάφος του 5^{ου} π.Χ. αι.» *Α' Συμπόσιο Ιστορίας – Λαογραφίας Βορείου Αττικής*, Πρακτικά, εκδ. Ιστορική – Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών, Αχαρνάι 1989, σελ.261-268

¹⁷⁵ - Haspels C. H. E., *Attic Black – figured Lekythoi*, Paris 1963, σελ. 170-191

- Beazley J. D., *Attic Red – figure Vase – Painters*, Oxford 1963, τόμ. I, σελ. 750-752

- Kurtz D. C., *Athenian White Lekythoi*, Oxford 1975, σελ. 18-19

Ικάρου, της Καρλσρούης, ή ο Αίμων. Οι λήκυθοι του εργαστηρίου διακρίνονται για τη μικρή χωρητικότητά τους και το ξεχωριστό σχήμα τους, το οποίο έχει πάρει την ονομασία BEL. Το σώμα των αγγείων είναι ψηλό, αρκετά λεπτό, μειούμενο προοδευτικά προς τα κάτω. Το ιδιαίτερο στοιχείο, είναι η οξεία γωνία που σχηματίζεται ανάμεσα στο σώμα και τον ώμο του αγγείου, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ληκύθους, στις οποίες το σώμα είναι περισσότερο κυλινδρικό και η μετάβαση των μερών στη γραμμή του ώμου γίνεται πολύ ομαλά. Τα αγγεία χαρακτηρίζονται ακόμη από τον ψηλό λαιμό τους, και το πόδι, το οποίο είτε είναι τροχίλος, είτε παχύς δίσκος με σχεδόν κάθετο προφίλ.

Οι πιο πρώιμες από τις ληκύθους του εργαστηρίου είναι αμιγώς μελανόμορφες, ενώ στη συνέχεια η μελανόμορφη τεχνική χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με την τεχνική του περιγράμματος, στη οποία τέλος δίνει εξ ολοκλήρου τη θέση της. Υπάρχουν και ερυθρόμορφα αγγεία της ίδιας κατηγορίας, των οποίων η διακόσμηση αποδίδεται στο Ζωγράφο της Μέγαιρας.

Όσον αφορά τα έργα του ζωγράφου, οι ανθεμωτές μελανόμορφες λήκυθοι φέρουν όλες πέντε ανθέμια στο σώμα του αγγείου, πολλές φορές με παραπληρωματικά ερυθρά φύλλα. Στις ληκύθους με παραστάσεις, είναι χαρακτηριστική η θαμπή σκούρα χροιά που έχει το λευκό βάθος, και η ζώνη με δεξιόστροφο μαιάνδρο στο επάνω μέρος της παράστασης, εντός ζευγών από λεπτές γραμμές.

στ. Δύο ακόμη έργα του Ζωγράφου της Μέγαιρας προέρχονται από τον ίδιο τάφο. Πρόκειται για μία λήκυθο λευκού βάθους, με μελανόμορφη παράσταση δύο οπλιτών που επιτίθενται σε τρίτο, και διακοσμητικά κλαδιά στο βάθος (εικ. 4)¹⁷⁶. Επάνω από την παράσταση το αγγείο περιτρέχει ζώνη μαιάνδρου. Στον ώμο έχουν σχεδιαστεί δύο σειρές εναλλήλων κάθετων γραμμών. Η λήκυθος σώζεται σχεδόν ακέραια, σε ύψος που φτάνει τα 20 εκατοστά.

ζ. Η επόμενη λήκυθος σώζεται ακέραια στο ίδιο ύψος (εικ. 5)¹⁷⁷. Επάνω σε βάθος που έχει αφεθεί στο χρώμα του πηλού, εικονίζονται πεζές τρεις Αμαζόνες κρατώντας γωρυτό. Τα γυμνά μέρη του σώματός τους αποδίδονται με λευκό χρώμα. Και σε αυτό

¹⁷⁶ Μουσείο Αχαρνών αρ. 21

¹⁷⁷ Μουσείο Αχαρνών αρ. 20

το αγγείο υπάρχουν τα στοιχεία του μαιάνδρου και των κάθετων γραμμών, όπως στα προηγούμενα.

Οι δύο αναφερθείσες λήκυθοι εντάσσονται στην ομάδα των Chimneys¹⁷⁸, εξαιτίας του σχήματός τους. Η ομάδα αυτή αποτελεί μία από τις δύο υποκατηγορίες στις οποίες κατατάσσονται τα μικρότερα αγγεία του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Ονομάζονται έτσι λόγω του ιδιόμορφου σχήματος του χείλους τους. Διαφέρουν από τις υπόλοιπες ληκύθους του εργαστηρίου και στο χρώμα του πηλού, το οποίο είναι καφε-κόκκινο. Δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος τύπος αγγείων, και οι μόνοι αγγειογράφοι που ασχολήθηκαν με τη διακόσμησή τους, ήταν εκτός από το Ζωγράφο της Μέγαιρας, ο Ζωγράφος του Εμπορίου και ο Αίμων.

η. Στο ίδιο εργαστήριο και στον ίδιο αγγειογράφο θα μπορούσε κατά τη γνώμη μου να αποδοθεί και έτερη λήκυθος του τάφου, με παράσταση τριών κωμαστών (εικ. 6). Το σχήμα της, η ζώνη του μαιάνδρου μεταξύ δύο ζευγών γραμμών αμέσως κάτω από τον ώμο, τα διακοσμητικά κλαδιά στο βάθος της παράστασης, και ο τρόπος απόδοσης των μορφών, δικαιολογούν την απόδοση αυτή. Στο αγγείο εικονίζονται σύμφωνα με την αρχαιολόγο κατά σειρά παίκτης διπλού αυλού, κωμαστής που κρατά αγγείο (πιθανώς υδρία), και παίκτης λύρας (βαρβιτού).

Δύο από τις ληκύθους του ίδιου τάφου αποδίδονται στο **Ζωγράφο των Αθηνών 1826**¹⁷⁹, τα έργα του οποίου χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο αγγειογράφος αυτός ακολουθεί την παράδοση του εργαστηρίου του Ζωγράφου της Μέγαιρας και του Ζωγράφου της Επιγραφής. Χαρακτηριστικά στοιχεία στις παραστάσεις του αγγειογράφου, είναι η χρήση επίθετου λευκού χρώματος στις ταφικές στήλες, καθώς και η συνέχιση του σχεδίου του άνω μέρους της ταφικής στήλης στη ζώνη του ώμου.

θ. Η μία από αυτές σώζεται σε ύψος 0,23 μ., ενώ λείπει τμήμα του λαιμού και το χείλος (εικ. 7α)¹⁸⁰. Στον ώμο φέρει ερυθρόμορφη διακόσμηση τριών ανθεμίων και δύο λωτών, επί μελανού βάθους. Ακολουθεί στο άνω μέρος του σώματος ζώνη με μαιάνδρο. Στο σώμα εικονίζονται δύο μορφές, με την τεχνική του περιγράμματος, σε

¹⁷⁸ Kurtz *Lekythoi*, σελ. 87

¹⁷⁹ Kurtz *Lekythoi*, σελ. 45, 203

¹⁸⁰ Μουσείο Αχαρνών αρ. 25

καστανό χρώμα. Στα αριστερά στέκεται γυναίκα που φέρει πέπλο και κεκρύφαλο, και κρατά στα χέρια φιάλη και κάποιο φρούτο, τα οποία προσφέρει σε νέο που στέκεται μπροστά της αντικρυστά. Ο νέος φέρει μιάτιο και κρατά βακτηρία, στοιχείο που δηλώνει ότι βρίσκεται εκτός οίκου.

ι. Η άλλη λήκυθος, επίσης λευκή, σώζεται στο ακέραιο, σε ύψος 0,27 μ. (εικ. 7β)¹⁸¹. Φέρει στον ώμο μελανόμορφη διακόσμηση τριών ανθεμίων και δύο λωτών, και κάτω από τον ώμο ζώνη με μαϊάνδρο που διακόπτεται από τετράγωνα που περικλείουν Χ. Στο σώμα, επί λευκού βάθους, φέρει σκηνή προετοιμασίας γυναικών για την επίσκεψη σε τάφο¹⁸², αποδωσμένη με περίγραμμα. Εικονίζονται δύο γυναίκες στον εικονογραφικό τύπο «Mistress and Maid». Η μία κρατά κανούν με στεφάνια και ταινία, ενώ η άλλη γυναίκα που φορά πέπλο στο οποίο διατηρείται το καστανό του χρώμα, απλώνει τα χέρια για να παραλάβει το κανούν. Ανάμεσά τους υπάρχει δίφρος επάνω στον οποίο διακρίνεται τυλιγμένο ύφασμα.

ΠΥΡΓΟΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ¹⁸³

13) Το 1919 καταγράφεται στην Αρχαιολογική Εφημερίδα (σελ. 39) από τον Α. Σκιά, η εύρεση επιτυμβίων μνημείων κατά το έτος 1889 περίπου («*πρό εἴκοσι περίπου ἐτῶν*») νοτίως του Πύργου Βασιλίσσης Αμαλίας, σε ιδιωτική έκταση. Αναφέρονται, μία μαρμάρινη λήκυθος, και τμήμα επιτύμβιας στήλης με αέτωμα και επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ., με το όνομα *Σωφάνης Κεφα [λῆθεν*. Τα ευρήματα είχε αγοράσει ο δημοδιδάσκαλος Χρ. Παπακωνσταντίνου, ο οποίος τα φύλασσε στην οικία του, όπου τα είδε ο Σκιάς το 1899.

¹⁸¹ Μουσείο Αχαρνών αρ. 24

¹⁸² Για το εικονογραφικό αυτό τύπο βλ. και Boardman J., *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα αγγεία, Κλασική περίοδος*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήναι 1995, σελ. 141.

¹⁸³ Η περιοχή Πύργου Βασιλίσσης Αμαλίας, ή αλλιώς Επτάλοφος, περιελάμβανε αρχικά έκταση 2500 στρεμμάτων, που ανήκε στο βασιλικό ζεύγος Όθων και Αμαλία, οι οποίοι διατηρούσαν εκεί έπαυλη, καθώς και ζώα (άλογα, χοίρους, κ.ά.) και καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Καταλαμβάνει τμήματα των σημερινών δήμων Ιλίου, Αγίων Αναργύρων και Αχαρνών. Μέρος της περιοχής έχει περιέλθει στο κράτος, ενώ σε ιδιότη ανήκει ακόμη μεγάλο τμήμα, περιλαμβανομένου και του Πύργου (Διώτης Μ. Γλιον, *πορεία στους αιώνες*, Ίλιον 1995, σελ. 89)

Η πρόσβαση στο ιδιωτικό τμήμα της περιοχής, το οποίο τελεί υπό την ιδιοκτησία Φ. Σερπιέρη, δεν είναι εφικτή, καθώς απαιτεί τη συγκατάθεση του ιδίου. Η είσοδος επιτρέπει στον ερευνητή Μ. Διώτη, ο οποίος φωτογράφησε το χώρο, παρέχοντάς μας εικόνες κάποιων εκ των αρχαιοτήτων που βρίσκονται εντός της ιδιόκτητης αυτής περιοχής. Τα αρχαία μνημεία, παρ' ότι βρίσκονται σε κοινή θέα για τους επισκέπτες του χώρου, δεν έχουν μελετηθεί και καταγραφεί έως σήμερα.

14) Λίγα μέτρα μακριά από τον Πύργο, βρίσκεται η οικία του ιδιοκτήτη του χώρου. Σε έναν από τους εξωτερικούς κίονες της οικίας, βρίσκεται εντοιχισμένο επιτύμβιο μνημείο, αγνώστου σημείου ευρέσεως (εικ. 8). Το ανάγλυφο φέρει αετωματική επίστεψη, στηριζόμενη σε δύο αναγλύφους παραστάδες με ιωνική επίστεψη, εκατέρωθεν της παραστάσεως. Στην παράσταση, σε χαμηλό ανάγλυφο, εικονίζεται ιστάμενος άνδρας, σε στάση $\frac{3}{4}$, ο οποίος φέρει μακρύ ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό του ώμο, και καταλήγει επάνω από το αριστερό του χέρι, το οποίο κρατά λυγισμένο. Το ιμάτιο πέφτει έως τους αστραγάλους, και αφήνει να διαγράφεται το αριστερό πόδι που λυγίζει ελαφρά, εικονιζόμενο επίσης σε $\frac{3}{4}$, ενώ το δεξί πόδι εικονίζεται σε προφίλ. Η μορφή φορά σανδάλια. Η κεφαλή έχει αποδοθεί σε προφίλ, σε ελαφρώς εντονότερο ανάγλυφο, και φέρει πλεξίδα που περιτρέχει την κοντή κόμμη, περνώντας από το μέτωπο και επάνω από τα αυτιά. Το δεξί χέρι της μορφής τείνει προς τα κάτω, ελαφρώς λυγισμένο, και κρατά περιστέρι από τις φτερούγες. Η κοιλιά του περιστεριού ακουμπά στη μύτη σκύλου, ο οποίος σηκώνεται πατώντας στα πίσω του πόδια, και στηριζόμενος με τα μπροστινά στο μηρό του άνδρα.

Κρίνοντας βάσει της απόδοσης της μορφής και των πτυχώσεων του ενδύματος, πιστεύω ότι το ανάγλυφο πρέπει να αποδοθεί στην κλασική εποχή.

Όμοιες παραστάσεις, με σκύλους και πουλιά, συναντάμε σε πολλές άλλες επιτύμβιες στήλες από την Αττική, στις οποίες εικονίζονται παιδιά και νέοι ή νέες σπανιότερα¹⁸⁴. Ο συνήθης τύπος είναι αυτός του ιστάμενου παιδα ή νέου, γυμνού ή φέροντα ιμάτιο, ο οποίος κρατά πουλί, συνήθως περιστέρι, ενώ στο κάτω μέρος της παράστασης ένας σκύλος «της Μάλτας» σηκώνεται στα πίσω του πόδια προσπαθώντας να φτάσει σε αυτό. Σε διαφορετικές αποδόσεις της ίδιας εικόνας, ο

¹⁸⁴ Clairmont, ό.π., τόμ. I, σελ. 143 κ.έ.

σκύλος εικονίζεται καθιστός στο πλάι της μορφής, και στην παράσταση εμφανίζονται και άλλα στοιχεία, όπως πάπιες τις οποίες κρατούν συνήθως οι νέες. Από την ευρύτερη περιοχή της δυτικής Αττικής, προέρχονται δύο επιτύμβιες στήλες του ίδιου θέματος, από την περιοχή της Χασιάς Πάρνηθος¹⁸⁵, και από τις Αχαρναί¹⁸⁶.

15) Στον περιβάλλοντα χώρο του Πύργου, μπροστά από μία βρύση, έχει τοποθετηθεί μαρμάρινη σαρκοφάγος, με το κάλυμμά της στο έδαφος (εικ. 9). Η σαρκοφάγος δεν φέρει διακόσμηση, ενώ έχει εμφανή στις επιφάνειές της τα σημάδια από το εργαλείο κατεργασίας. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου, αποτελεί μαρμάρινη πλάκα, επίσης χωρίς διακόσμηση. Διακρίνεται μόνο εξηρμένο πλαίσιο στη μία πλευρά (πιθανόν στην κάτω πλευρά). Η διατήρηση είναι καλή, και μόνο η πλάκα του καλύμματος έχει αποκρούσει σε δύο γωνίες.

16) Σε άλλο σημείο του περιβόλου, βρίσκεται σαρκοφάγος χρησιμοποιούμενη ως ζαρντιέρα (εικ. 10). Πρόκειται για σαρκοφάγο μαρμάρινη, με πολλά σημεία έντονης φθοράς. Δεν φέρει κάλυμμα, και οι άνω επιφάνειες των πλευρών όπου το κάλυμμα εφήρμοζε, είναι είτε δουλεμένες ακανόνιστα, ή πολύ έντονα θραυσμένες. Περιμετρικά της βάσης φέρει ανάγλυφη ζώνη με ιωνικό κυμάτιο, και άνωθεν αυτής ζώνη αναγλύφου αστραγάλου. Ορατή είναι δυστυχώς μόνο η μία μακρά πλευρά. Σε αυτή υπάρχει παράσταση τριών μορφών, με πλούσια παραπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία, αποδωσμένα σε έντονα εξηρμένο ανάγλυφο. Στο αριστερό άκρο, ιστάμενη γυμνή ανδρική μορφή, που πατά σε μαρμάρινο έξαρμα. Στηρίζεται στο δεξί σκέλος (φέρον), αφήνοντας άνετο το αριστερό. Η μορφή αποδίδεται πλαστικά. Η κεφαλή παρουσιάζει μεγάλη φθορά, και τα χαρακτηριστικά του προσώπου έχουν αλλοιωθεί. Το δεξί χέρι της μορφής αφήνεται ελεύθερο, ενώ με το αριστερό κρατά υψωμένη γιρλάντα από φύλλα και καρπούς, που διαγράφοντας τόξο καταλήγει στο άνω μέσο της πλευράς της σαρκοφάγου. Από το σημείο που καταλήγει, ξεκινά άλλη γιρλάντα, η οποία διαγράφοντας αντίστοιχη πορεία καταλήγει στο άνω άκρο της δεξιάς γωνίας. Στο σημείο αυτό τη γιρλάντα κρατά μορφή ιστάμενη, πιθανώς ανδρική, της οποίας το μεγαλύτερο τμήμα έχει

¹⁸⁵ Επιγρ. Μουσείο αρ. 1037 (Μ. Πλάτωνος - Γιώτα *Αχαρναί*, σελ. 247)

¹⁸⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 981. Επιτύμβια στήλη της Μνησιπολέμης Νικοστράτου Αχαρνέως, 4^{ος} π.Χ. αι. (Μ. Πλάτωνος - Γιώτα *Αχαρναί*, σελ. 240).

καταστραφεί. Είναι πιθανό να αποτελεί το αντίστοιχο της μορφής στα αριστερά, οπότε μπορούν με επιφύλαξη να γίνουν υποθέσεις για τα χαρακτηριστικά της. Στο κέντρο της παράτασης, κάτω από το σημείο που ενώνονται οι γιρλάντες στέκεται γυναικεία μορφή που πατά σε έζαρμα. Τα χαρακτηριστικά της παρουσιάζουν μεγάλη αλλοίωση, διακρίνεται όμως το χειριδωτό ένδυμά της που σχηματίζει κόλπο. Το αριστερό της χέρι αφήνεται κάτω και ίσως να συγκρατεί και παρυφή του ενδύματος, ενώ με το δεξί κρατά τη γιρλάντα στα αριστερά της. Τα κενά των τόξων που σχηματίζουν οι δύο γιρλάντες, κοσμούν δύο ανάγλυφοι διπλοί ρόδακες.

Τα πλούσια διακοσμητικά στοιχεία και ο τρόπος με τον οποίο αυτά αποδίδονται, θα μπορούσε κατά τη γνώμη μου να εντάξει την σαρκοφάγο στα έργα τέχνης της ρωμαϊκής περιόδου.

ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση ευρημάτων σημειώνεται στην ευρύτερη περιοχή του νεκροταφείου Ιλίου, όπου βρίσκεται και ναΐσκος αφιερωμένος στους Αγίους Θεοδώρους, επί της οδού Θηβών, κοντά στα όρια με το δήμο Περιστερίου.

17) Στο ναΐσκο αυτό, το 1853, ο Κυριακός Πιττάκης εντόπισε εντοιχισμένο μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος¹⁸⁷. Στο βάθρο αναγράφονται τα εξής: *_πολλώνι/ _Κράτης Παμφίλου/ Λευκονοεύς*. Αναφέρονται και άλλα αρχαία λείψανα εντοιχισμένα στο ναό αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, για τα οποία όμως δεν δίνεται άλλη πληροφορία.

18) Στον ίδιο ναό είχε βρεθεί και η επιγραφή *Ἀρχίδ_ημος/ Ἀρχικ_ιο_/ Λουσιεύ_*¹⁸⁸, για την οποία επίσης δεν δίνονται άλλα στοιχεία.

19) Στην περιοχή που βρίσκεται απέναντι από το ναΐσκο, επί των οδών Βούρβαχη και Δάμωνος, ήρθε στο φως το 1997 αρχαίος αγωγός¹⁸⁹, γνωστού μήκους 12 μ. και

¹⁸⁷ Α.Ε. 1853, φύλλο 33, σελ.839. IG II3 1568. Το εύρημα αναφέρεται αναλυτικά και στις σελίδες 24-25 της παρούσας εργασίας.

¹⁸⁸ Διώτης, *Τλιον*, σελ. 40. IG II3 2317

πλάτους 0,70 μ., κατασκευασμένος από καμπύλες κεραμίδες τοποθετημένες οξυκόρυφα.

- 20) Λίγα χρόνια νωρίτερα, στην οδό Φειδίου, είχαν ανακαλυφθεί δύο τάφοι¹⁹⁰. Πρόκειται για μία λίθινη σαρκοφάγο και έναν κιβωτιόσχημο τάφο από μαρμάρινες πλάκες, συλλημένοι και οι δύο.
- 21) Νοτιοδυτικά του σημείου αυτού, στα όρια με τον δήμο Περιστερίου, στην οδό Φαρσάλων, εντοπίστηκε επιτύμβια μαρμάρινη λήκυθος χρονολογούμενη τον 4^ο αιώνα π.Χ¹⁹¹. Το σωζόμενο ύψος φτάνει τα 0,58 μ. και η διάμετρος τα 0,30 μ. Δε φέρει διακόσμηση, αλλά τις εξείς επιγραφές: 1) *Χαιρεστράτη*, 2) *Φυλῶ/Μεγακλείδου*, 3) *Μεγακλείδης/ Λάχητος/ Λευκονοεύς*, 4) *Μέναιχμος/ Λάχητος/ Λευκονοεύς*.
- 22) Πολύ κοντά στην εκκλησία των Αγ. Θεοδώρων, προς τα ανατολικά, εντός της ιδιοκτησίας Αγγ. Ματρόζου¹⁹², καταγράφηκε πίθος καλυμμένος με λίθινη τετράγωνη πλάκα (πλευρά 0,55 μ.) η οποία στο κέντρο έφερε κυκλική οπή.
- 23) 20 μέτρα δυτικά του πίθου, υπήρχαν κατά την περίοδο της καταγραφής και έως τα τέλη της δεκαετίας του '80, οπότε και καταστράφηκαν από συνεργεία του δήμου, δύο παραστάδες (εικ. 11-12) οι οποίες είναι πιθανό να ανήκαν σε ταφικό μνημείο σύμφωνα με την εκτίμηση του υπευθύνου αρχαιολόγου¹⁹³. Ήταν κατασκευασμένες από κροκαλοπαγή λίθο, και σώζονταν σε ύψος 1,85 και 1,65 μ. αντίστοιχα.
- 24) Λίγα χρόνια πριν, 50 μέτρα βορειοανατολικά των παραστάδων, είχε εντοπιστεί το αριστερό κάτω τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου¹⁹⁴, ύψους 0,46 μ., το οποίο είχε χρονολογηθεί στα τελευταία χρόνια του 5^{ου} αιώνα π.Χ (εικ. 13). Συμπεραίνεται ότι και ο πίθος καθώς και οι παραστάδες, είναι επίσης έργα κλασσικής περιόδου.

¹⁸⁹ Α.Δ. 52, 1997, Β1, σ.93

¹⁹⁰ Α.Δ. 39, 1984, Β1, σ.33. Λανθασμένα αναφέρεται ως περιοχή ευρέσεως η Ανθούπολη.

¹⁹¹ Α.Δ. 20, 1965, Β1, σ.121

¹⁹² Α.Δ. 17, 1961-1962, Χρονικά, σ.41. Το σημείο αυτό δεν ανήκει στην Ανθούπολη όπου λανθασμένα καταχωρείται.

¹⁹³ Α.Δ. 17, 1961-1962, σ. 41

¹⁹⁴ Α.Δ. 17, 1961-1962, σ.41

ΑΝΘΟΥΠΟΛΗ¹⁹⁵

- 25) Στο δυτικό πέρας της περιοχής Ανθουπόλεως, επί των οδών Αγίου Ιεροθέου και Ανδριτσαίνης, βρέθηκε πήλινη λάρνακα, η οποία σκεπάστηκε αυθημερόν γιατί δεν παρουσίαζε αρχαιολογικό ενδιαφέρον¹⁹⁶.
- 26) Επί της οδού Αμύντορος, βρέθηκε ταφή κτερισμένη με δύο αγγεία, για την οποία δεν δίδεται άλλο στοιχείο¹⁹⁷.

ΚΗΠΟΥΠΟΛΗ¹⁹⁸

- 27) Στα όρια Κηπουπόλεως και Ανθουπόλεως, στην περιοχή που βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Ιεροθέου, κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή κολυμβητηρίου, ανασκάφηκε τμήμα αρχαίου αγωγού¹⁹⁹. Το αποκαλυφθέν τμήμα είχε μήκος 3,80 μ., πλάτος 0,45 μ., και ύψος 0,43 μ., ενώ το υπόλοιπο τμήμα του είχε καταστραφεί κατά την προγενέστερη κατασκευή σχολείου. Ο αγωγός ήταν ημικυκλικής διατομής, κατασκευασμένος από ημικυκλικές κεραμίδες.
- 28) Κατά τη συνέχιση των εργασιών, ανακαλύφθηκε στον ίδιο χώρο κεραμοσκεπής τάφος, καλυμμένος με ημικυκλικές πήλινες κεραμίδες²⁰⁰. Στην μία στενή πλευρά έκλεινε με ορθογώνια επίπεδη κεραμίδα, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές καταστράφηκαν. Μέσα στον τάφο βρέθηκε μελαμβαφές ληκύθιο ακόσμητο, του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Από τον περιβάλλοντα χώρο περισυλλέγησαν δύο μικρού μεγέθους αγγεία: ένα ελλειπές μελαμβαφές ωσειδές ληκύθιο με διακόσμηση ερυθρού ανθεμίου μέσα σε μετόπη, και ένα μελαμβαφές κυάθιο σε θραύσματα. Και αυτά τα αγγεία χρονολογήθηκαν την ίδια περίοδο. Η εκτίμηση της υπευθύνου αρχαιολόγου (κα.

¹⁹⁵ Η περιοχή ανήκει σήμερα στο Περιστερί, και καταλαμβάνει το τμήμα εντός των νοτιοανατολικών συνόρων του Περιστερίου με το δήμο Ιλίου, έως την οδό Αγίου Ιεροθέου.

¹⁹⁶ Α.Δ. 36, 1981, Β1, σ.46

¹⁹⁷ H. W. Catling, *Archaeological Reports*, No.31, 1985-1984, σελ.10

¹⁹⁸ Περιοχή στο βόριο άκρο του δήμου Περιστερίου, που καταλαμβάνει και μεγάλο μέρος του δήμου Πετροπόλεως.

¹⁹⁹ Α.Δ. 52, 1997, Β1, σ.93

²⁰⁰ Α.Δ. 52, 1997, Β1, σ.93

Μαρία Πλάτωνος), είναι ότι στο χώρο θα πρέπει να υπήρχαν και άλλοι τάφοι οι οποίοι καταστράφηκαν πριν ειδοποιηθεί η Αρχαιολογική Υπηρεσία.

ΔΗΜΟΣ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΕΩΣ

Σε βοριώτερο τμήμα της περιοχής Κηπουπόλεως, εντός των ορίων του δήμου Πετρούπολεως, η έρευνα απέδωσε σημαντικά ευρήματα.

29) Στην οδό Επτανήσου 54, ανακαλύφθηκαν τρεις πήλινες λάρνακες τοποθετημένες σε λάκκους και στερεωμένες με μικρούς αργούς λίθους²⁰¹. Τα καλύμματά τους καταστράφηκαν εν μέρει κατά την εκσκαφή (εικ. 14).

α. Από την πρώτη λάρνακα²⁰² προήλθαν 13 πήλινα αγγεία μικρού μεγέθους. Πέντε από τα αγγεία είναι χόες, μικρά αγγεία με σφαιρικό σώμα και τριφυλλόσχημο στόμιο. Οι παραστάσεις των αγγείων αυτών ακολουθούν το διαδεδομένο τύπο των γυμνών παιδικών μορφών εντός πλαισίου διακοσμημένου με ζώνες ιωνικού κυματίου. Στις δύο πρώτες εικονίζονται παιδιά έρποντα ή τείνοντα προς αγγείο (εικ. 15), ενώ στις επόμενες, παιδιά έρποντα προς είδος καθίσματος (εικ. 16).

Από τα υπόλοιπα αγγεία αξίζει να αναφέρουμε μία λευκή λήκυθο, με παράσταση σωζόμενη πολύ αποσπασματικά (εικ. 17). Διακρίνεται μόνο ζώνη μαιάνδρου κάτω από τον ώμο. Θεωρώ ότι το σχήμα του αγγείου ακολουθεί τα πρότυπα του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας, με έντονη τη γωνία που σχηματίζεται ανάμεσα στον ώμο και το σώμα του αγγείου. Ακόμη, μελαμβαφής κάνθαρος χωρίς πόδι²⁰³, με περίτεχνες λαβές, από τις οποίες δυστυχώς λείπει το τμήμα από το ύψος του χείλους και επάνω (εικ. 18γ). Μελαμβαφή είναι και τα υπόλοιπα αγγεία του τάφου: δύο άποδες κύλικες η μία εκ των οποίων διασώζει και το πόμα της (εικ. 18 α-β), μία κυλινδρική πυξίδα με δισκοειδείς πλευρικές απολήξεις στη βάση και το χείλος (εικ. 19), σκύφος με οριζόντιες λαβές στο ύψος του χείλους (εικ. 20), οinoχή με τριφυλλόσχημο στόμιο και ευρεία βάση (εικ. 21), και αβαθές

²⁰¹ Α.Δ. 27, 1972, Χρονικά, σ.155

²⁰² Μουσείο Πειραιώς αρ. 20

²⁰³ Salome M. R., *Code pour l'analyse des representations figurees sur les vases grecs*, Editions du CNRS, Paris, 1980, σελ. 75, κεφ. 29, F5. Ο τύπος του αγγείου αυτού δίνεται με την ονομασία *Canthare sessile*.

άωτο σκυφίδιο (εικ. 22). Βρέθηκε ακόμη λύχνος (εικ. 23), και ελάχιστα οστά του σκελετού. Τα αγγεία χρονολογούνται από τον υπεύθυνο αρχαιολόγο στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

β. Η δεύτερη λάρνακα περιείχε 5 αγγεία της ίδιας περιόδου, ανάμεσα στα οποία μία μελαμβαφή πυξίδα (εικ. 24) που περιείχε αβαθές άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο (εικ. 25). Επίσης, τρεις λευκές ληκύθους, από τις οποίες δίνονται οι φωτογραφίες των δύο (εικ. 26). Η διατήρηση των παραστάσεων είναι πολύ κακή, και από τη διακόσμηση διακρίνονται μόνο τα ανθέμια που κοσμούν το λαιμό των αγγείων, καθώς και ζώνες μαιάνδρου κάτω από τον ώμο. Από το εσωτερικό της λάρνακος περισυνελλέγησαν και σπόροι σταφυλιών. Έξω από τη λάρνακα βρέθηκε και άλλη λήκυθος για την οποία δεν δίνονται στοιχεία.

γ. Από την τρίτη ταφή προήλθε μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος σε συγκολλώμενα θραύσματα (εικ. 27), με ανάγλυφες κάθετες γραμμές στο σώμα. Στο χώρο γύρω από τις ταφές, ανευρέθησαν όστρακα μικρών αγγείων και πυρήνες ελαίων²⁰⁴.

30) Λίγα χρόνια νωρίτερα, 35 μ. μακριά, στη διασταύρωση των οδών Σκουφά και Καλαμών, είχε βρεθεί και άλλος τάφος, του οποίου στοιχεία δεν παρατίθενται²⁰⁵.

31) Σε άγνωστο σημείο του δήμου Πετρουπόλεως, βρέθηκε τμήμα επιτύμβιας στήλης με παράσταση μορφών στον εικονογραφικό τύπο της αναχώρησης, του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁰⁶

32) Το 1990 κατά τη διάρκεια εργασιών στο θέατρο Πέτρας στο λόφο του δήμου Πετρουπόλεως, μαζί με μπάζα που θα χρησιμοποιούνταν στις εργασίες αυτές, μεταφέρθηκε στο χώρο τμήμα αναγλύφου από πεντελικό μάρμαρο²⁰⁷ (εικ. 28). Το κάτω τμήμα του αποτελεί επίπεδη επιφάνεια θραυσμένη, ενώ ελλείπει και το άνω τμήμα, καθώς και η άνω αριστερή γωνία. Η παράσταση του αναγλύφου βρίσκεται εντός εξηρμένου ορθογωνίου πλαισίου το άνω τμήμα του οποίου ελλείπει. Στο ανάγλυφο εικονίζονται τέσσερις μορφές ενηλίκων και δύο παιδών. Στα αριστερά,

²⁰⁴ Τα αγγεία μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Πειραιώς, όπου κατεγράφησαν και πήραν τους αύξοντες αριθμούς Β 2665 – Β 2684.

²⁰⁵ Α.Δ. ό.π.

²⁰⁶ Η. W. Catling, *Archaeological Reports*, No.31, 1984-1985, σελ.10

²⁰⁷ Μουσείο Πειραιώς 5240. Clairmont, ό.π., τόμ. IV, σελ. 146-7, No 4.810. Πληροφορίες επίσης προέρχονται από προσωπική μαρτυρία του Μ. Π. Διώτη.

σώζεται ανδρική μορφή από το στήθος και κάτω, σε στάση προφίλ, που κοιτά στα δεξιά. Φορά μάτιο που φτάνει ως τους αστραγάλους, και αφήνει να διαγράφεται το δεξί της σκέλος, στο οποίο στηρίζεται, αφήνοντας άνετο το αριστερό. Μπροστά του, σε κάθισμα με κάλυμμα και ερεισίνωτο, κάθεται γυναικεία μορφή με την πλάτη γυρισμένη στα αριστερά, η οποία πατά σε υποπόδιο τοποθετημένο διαγώνια. Φορά χειριδωτό χιτώνα και μάτιο που καλύπτει του ώμους, το δεξί μπράτσο και το αριστερό της χέρι, καθώς και το σώμα της. Τα μαλλιά της είναι μαζεμένα ψηλά. Το αριστερό της χέρι ακουμπά στο μηρό της, ενώ με το δεξί, δεξιώνεται ανδρική ιστάμενη μορφή που βρίσκεται στο δεξί πέρασ της παραστάσεως. Ο άνδρας, εικονιζόμενος σε στάση $\frac{3}{4}$ προς τα αριστερά, φορά μακρύ μάτιο το οποίο καλύπτει τον αριστερό του ώμο και στηρίζεται πάνω από το αριστερό του χέρι το οποίο κρατά λυγισμένο. Ανάμεσα στις δύο μορφές, στο βάθος, στέκεται γυναίκα σε στάση $\frac{3}{4}$, που κοιτά δεξιά. Φορά χειριδωτό χιτώνα ζωσμένο ψηλά, και από πάνω μάτιο που καλύπτει τους ώμους. Το μάτιο ανασηκώνει με το αριστερό της χέρι, στη χειρονομία της αποκάλυψης, ενώ το δεξί της χέρι περνά μπροστά από το σώμα της και στηρίζει το αριστερό. Τα μαλλιά της είναι μαζεμένα ψηλά σε σάκο. Μπροστά από τις μορφές των δύο γυναικών, στέκονται δύο παιδιάς αντικρυστά. Φέρουν μάτιο που καλύπτει τον αριστερό τους ώμο. Η στάση τους και οι πτυχώσεις των ενδυμάτων τους, παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα των αντιστοιχών ενηλίκων ανδρών. Το αγόρι στα αριστερά, σηκώνει το δεξί του χέρι στο οποίο κρατά ένα πουλί, τείνοντάς το προς το έτερο αγόρι, το οποίο επίσης σηκώνει το δεξί του χέρι για να το πιάσει.

Ο άνδρας στα δεξιά θα πρέπει να είναι ο νεκρός ο οποίος αποχαιρετά την καθήμενη σύζυγό του, ίσως τα δύο του παιδιά, και άλλους συγγενείς.

Το ανάγλυφο, αφού φωτογραφήθηκε κατά τον εντοπισμό του, τοποθετήθηκε σε περίοπτη θέση της εισόδου του θεάτρου Πέτρας, όπου και παρέμεινε καθ' όλη τη διάρκεια διεξαγωγής των πολιτιστικών εκδηλώσεων που οργανώνει ο δήμος στο χώρο αυτό. Μετά το πέρας των εκδηλώσεων, μεταφέρθηκε στο Μουσείο Πειραιά όπου και φυλάσσεται.

ΔΗΜΟΣ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΟΥ

- 33) Στην είσοδο της Α' παιδικής χαράς του δήμου «εκτίθενται» ως ζαρντινιέρες δύο πώρινες σαρκοφάγοι από τάφους που βρέθηκαν το 1938, σύμφωνα με αυτόπτη μάρτυρα (εικ. 29-30)²⁰⁸.
- 34) Στο νοτιοανατολικό τμήμα του δήμου Περιστερίου, κοντά στην πλατεία 28^{ης} Οκτωβρίου, επί των οδών 25^{ης} Μαρτίου και Χειμάρρας, βρέθηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος από μαρμάρινες πλάκες²⁰⁹.
- 35) Λίγα μέτρα προς ΒΑ, το ίδιο διάστημα, καταγράφονται τάφοι και επί της οδού Πατριάρχου Ιωακείμ²¹⁰. Στη συμβολή της με την οδό Ερυθραίας, ήρθαν στο φως δύο μαρμάρινοι κιβωτιόσχημοι και ένας καλυβίτης τάφος πολύ κατεστραμμένος, ακάλυπτοι και συλημένοι. Οι κιβωτιόσχημοι είχαν κοινή τη μία μακρά πλευρά. Στον έναν από αυτούς βρέθηκαν τμήματα της καλυπτήριας πλάκας και μαρμάρινος επιτύμβιος κιονίσκος που πιθανώς μετακινήθηκε εντός του τάφου κατά τη σύληση (εικ. 31). Το ύψος του φτάνει το 1,10 μ. και η διάμετρός του τα 0,34 μ. και φέρει την επιγραφή: *Ἑρμόδωρος/ Ἀπέλλου/ Ραμνούσιος*. Στον έτερο κιβωτιόσχημο βρέθηκαν τέσσερις ακέραιες ατρακτόσχημες δακρυδόχοι, 11 παρόμοιες δακρυδόχοι σχεδόν ακέραιες, και θραύσματα άλλων αγγείων. Κάποιες φέρουν στην κοιλιά και το λαιμό γραπτές ταινίες. Η χρονολόγηση τις κατατάσσει στον 2^ο αι. π.Χ.
- 36) Σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων, ανακαλύφθηκε πώρινη σαρκοφάγος²¹¹, καλυμμένη με δύο πλάκες, η μία εκ των οποίων είχε σπάσει κατά τη διάρκεια σύλησης. Η έρευνα του εσωτερικού της απέδωσε λίγα οστά κεφαλής, χάλκινο δίσκο κατόπτρου και δύο ακέραια αρυβαλλοειδή ληκύθια. Το ένα από αυτά φέρει ερυθρόμορφη παράσταση κύκνου και βλαστόσπειρας, και το άλλο ανθεμωτό ερυθρόμορφο διάκοσμο. Τα ευρήματα χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα.
- 37) Στην ίδια περιοχή, σε μικρές αποστάσεις, εντοπίζεται ικανός αριθμός ταφικών ευρημάτων. Στην οδό Μιλτιάδου 4 αποκαλύφθηκε παιδική σαρκοφάγος πώρινη, με

²⁰⁸ Θεοδοσίου Ν., *Στο Περιστέρι πριν από 2500 χρόνια*, Περιστέρι 1992, σελ.49 – 50

²⁰⁹ Α.Δ. 39, 1984, Β1, σ.33

²¹⁰ Α.Δ. ό.π.

²¹¹ Α.Δ. ό.π.

δικλινές κάλυμμα²¹². Σώθηκαν ελάχιστα οστά του σκελετού, οξειδωμένα τμήματα μικρής σιδερένιας σπλεγγίδας, και 9 μικρά αγγεία που χρονολογούν την ταφή στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²¹³. Δύο από τα αγγεία φέρουν στο σώμα διακόσμηση μελανόγραφου θαλλού κισσού, και ανήκουν σε δύο διαφορετικούς τύπους κανθάρου. Πρόκειται για κάνθαρο με ψηλό κυλινδρικό σώμα διευρυμένο στο κάτω μέρος, και κάθετες λαβές που φτάνουν έως το ύψος του χείλους (εικ. 32α). Ο δεύτερος κάνθαρος ακολουθεί τον περισσότερο διαδεδομένο τύπο του ανοιχτού αγγείου με χαμηλό σώμα, και οριζόντιες ταινιωτές λαβές που γεννώνται και καταλήγουν επί της γραμμής του χείλους, ενώ κατά το σχηματισμό τους υπερβαίνουν κατά πολύ το ύψος αυτού (εικ. 32γ). Σώζονται ακόμη μικρογραφικός ασκός με μελανή διακοσμητική ταινία (εικ. 32β) και δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια, το ένα εκ των οποίων φέρει στο ύψος των ώμων διακοσμητική ζώνη (εικ. 33γ). Δεν διακρίνονται άλλα στοιχεία της διακόσμησης). Το άλλο ληκύθιο φέρει ερυθρόμορφη παράσταση Σφίγγας (εικ. 33α). Ερυθρόμορφη παράσταση φέρει και ένας χους στο σώμα του οποίου εικονίζεται εντός μετόπης μικρό παιδί που κατευθύνεται προς ένα αγγείο (εικ. 33β). Από τη σαρκοφάγο προήλθαν τέλος μελαμβαφής πυξίδα με το πώμα της (εικ. 34), μελαμβαφές ρηχό σκυφίδιο (εικ. 35), και μικρός δίωτος σκύφος με οριζόντιες λαβές στο ύψος του χείλους.

38) Στην ίδια οδό, στη συμβολή της με τη Βεάκη, αποκαλύφθηκαν και οι τρεις επόμενες ταφές²¹⁴. Μία μαρμάρινη σαρκοφάγος ασύλητη, με δικλινή καλυπτήρια πλάκα. Στο εσωτερικό της υπήρχε μόνο ο σκελετός χωρίς κτερίσματα. Μία πώρινη σαρκοφάγος συλημένη, με έντονη φθορά. Μία μαρμάρινη σαρκοφάγος επίσης συλημένη, ακάλυπτη. Και οι τρεις μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Πειραιά.

²¹² Α.Δ. ό.π.

²¹³ *Hesperia* 1935, σελ. 476 κ.έ., εικ. 4, 19, 23. *Agora XII*, σφ. 633

²¹⁴ Α.Δ. ό.π.

ΑΣΠΡΑ ΧΩΜΑΤΑ

- 39) Λίγα μόλις μέτρα δυτικά, στις οδούς Δωδεκανήσου και Πελοπίδα, το 1963, είχε βρεθεί ακτέριστη ταφή παλαιοχριστιανικών χρόνων²¹⁵. Από τον ίδιο χώρο, και από μεγαλύτερο βάθος περισυλλέγησαν μελανόμορφη λήκυθος ελλιπής εν μέρει, με παράσταση Οιδίποδα και Σφίγγας (δυστυχώς δεν έχουμε εικόνα του αγγείου), και ακόμη, μία πυξίδα ελλιπής, μελαμβαφής, με λεπτή ανοιχτόχρωμη ζώνη που διαχωρίζει το χείλος και το σώμα.
- 40) Από την οδό Ηρακλειδών 12 προέρχεται τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου του 4^{ου} αιώνα π.Χ.²¹⁶, στο οποίο εικονίζεται κεφαλή γενειοφόρου ανδρός. Το σημείο βρίσκεται κοντά στο ναό Αγίου Ιεροθέου Κηπουπόλεως.

ΑΝΩ ΛΟΦΟΣ

- 41) Επί της οδού Βίκτωρος Ουγκώ με Αγίου Γερασίμου, καταγράφονται δύο παράπλευροι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κτιστοί, από ορθογώνιους μεγάλους πωρόλιθους²¹⁷. Ο ένας διέσωζε το κάλυμμά του το οποίο αποτελούσαν ογκώδης πώρινη πλάκα και τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης σε δεύτερη χρήση. Η στήλη έφερε τετράστιχο επίγραμμα το οποίο δεν καταγράφεται. Ο τάφος έφερε εσωτερικά στις παρειές του επίχρισμα κονιάματος, ενώ ως πυθμένας είχε αφηθεί το φυσικό έδαφος. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν λείψανα του σκελετού και λείψανα στεφανιού από χρυσά φύλλα με τριπλή οδοντωτή απόληξη και νευρώσεις, που χρονολογούνται την ελληνιστική περίοδο (εικ. 36). Ο άλλος τάφος βρέθηκε κατεστραμμένος κατά μεγάλο τμήμα του και συλημένος.
- 42) Στην οδό Κρήνης 7, εντοπίστηκε ταφή από την οποία προήλθαν αρκετά σημαντικά ευρήματα²¹⁸. Μέσα σε μαρμάρινη ακέραια σαρκοφάγο ανδρικής ταφής, είχαν διατηρηθεί τμήματα από το ξύλινο φέρετρο του νεκρού. Εκτός από το ξύλο,

²¹⁵ Α.Δ. 18, 1963, Β1, σ.43

²¹⁶ Α.Δ. 19, 1964, Χρονικά, σ.70. Λανθασμένα αναφέρεται ότι η οδός ανήκει στην περιοχή Μπουρναζίου.

²¹⁷ Α.Δ. 39, 1984, Β1, σ.33

²¹⁸ Α.Δ. 42, 1987, Β1, σ.61

είχαν σωθεί και αρκετά από τα χάλκινα καρφιά σύνδεσής του. Επάνω στο φέρετρο υπήρχε ο σκελετός τοποθετημένος εκτάδην. Βρέθηκαν ακόμη μέσα στη σαρκοφάγο, δύο δισκοειδή αντικείμενα από φαγεντιανή, με οπή στο κέντρο, ίσως ενθέματα ξύλινου κιβωτιδίου, ή διακόσμηση του ενδύματος του νεκρού (εκτίμηση αρχαιολόγου κας Μ. Πλάτωνος). Περισυνελέγησαν επίσης, θραύσματα μελαμβαφούς σκύφου και σιδερένια στλεγγίδα. Η ταφή χρονολογήθηκε στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

ΛΟΦΟΣ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ

- 43) Στην οδό Κέννεντυ 94-96, βρέθηκε θραυσμένη και ελλιπής κατά το μεγαλύτερο μέρος της, μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος, με την επιγραφή: *Φίλη/ Διοφάντους/ Φλυέως*²¹⁹ (εικ. 37). Στην ίδια οδό, στο γήπεδο Ατρομήτου, αποκαλύφθηκαν και άλλοι τάφοι. Ένας κιβωτιόσχημος, από έξι μαρμάρινες πλάκες (μία σε κάθε πλευρά και δύο στο κάλυμμα), εκτός του δαπέδου στο οποίο υπήρχε πατημένο χώμα. Από το σκελετό αναφέρεται μόνο το κρανίο κοντά στο οποίο εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα. Βρέθηκαν ακόμη δύο χάλκινα νομίσματα, μικρή πήλινη απιόσχημη δακρυδόχος, δύο ατρακτοειδείς δακρυδόχοι και τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας.
- 44) Ανατολικότερα εντοπίστηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι οι οποίοι καταστράφηκαν²²⁰. Ήταν ακτέριστοι και ως ευρήματα σημειώνονται μόνο η κνήμη του νεκρού και τμήμα από τις σαμαρωτές καλυπτήριες πλάκες.
- 45) Ανατολικά του λόφου, επί της οδού Ολύμπου 37, απεκαλύφθη τοίχος από μεγάλους πωρόπλινθους από ντόπιο λίθο, ο οποίος ανήκε πιθανώς σε ταφικό περίβολο (εικ. 38)²²¹. Από τον τοίχο σώζονται δύο δόμοι σε μήκος 12,50 και 10,50 μ. αντίστοιχα. Το μήκος των πλίνθων κυμαίνεται από 1,30-2,18 μ. Στο ίδιο οικόπεδο, βρέθηκε και κενή τεφροδόχος κάλπη, κυβικού σχήματος, χωρίς πώμα (εικ. 39). Περισυνελέγησαν ακόμη διάσπαρτα ευρήματα όπως θραύσματα λευκής ληκύθου και όστρακα ελληνιστικού αγγείου.

²¹⁹ Α.Δ. 39, 1984, Β1, σ.33

²²⁰ Α.Δ. ό.π.

²²¹ Α.Δ. 27, 1972, Β1, σ.154

46) Στα Αρχαιολογικό Δελτίο τ.27, σελ. 155, αναφέρεται η θέση του Περιστερίου *Εκατόδενδρα* που βρίσκεται στην περιοχή του άλσους Όθωνος και Αμαλίας. Η οδός όμως Σμυρنيωτίσσης που φαίνεται να διασταυρώνει την οδό Θηβών στο νούμερο 127, είναι μάλλον άγνωστη. Σε αυτό ωστόσο το σημείο, καταγράφεται η εύρεση τμήματος αρχαίου αγωγού, στον οποίο έρρεε ακόμη νερό κατά την αποκάλυψή του (εικ. 40-41). Βρέθηκε σε βάθος 3,80 μ. και είχε ύψος 1,10 μ. και πλάτος 0,40 μ. Αποτελείτο από ενιαίες ημικυκλικές κεραμίδες. Η σύνδεση των κεραμίδων του επάνω με το κάτω τμήμα, γινόταν με την παρεμβολή τριών σειρών πήλινων πλακών (0,04x0,38 μ.) και σειράς μικρών λίθων συνδεομένων με κονίαμα. Κονίαμα είχε χρησιμοποιηθεί και για τη σύνδεση μικρών λίθων που ενίσχυαν τον αγωγό εξωτερικά.

Σε **άγνωστα σημεία** του δήμου Περιστερίου, έχουν εντοπιστεί τα ακόλουθα ευρήματα:

47) Το 1902, βρέθηκε πήλινη υδρία (εικ. 42)²²². Τουλάχιστον κατά την ημερομηνία σύνταξης του άρθρου, το αγγείο εκτίθετο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Το αγγείο φέρει διακόσμηση γεωμετρικών σχημάτων, που κατά τη γνώμη μου το εντάσσουν στην Πρωτογεωμετρική εποχή κατά την οποία κυριαρχούν τα κυκλικά μοτίβα, πριν αυτά δώσουν τη θέση τους στα ευθύγραμμα θέματα που κυριάρχησαν στις επόμενες περιόδους²²³. Στο αγγείο εναλλάσσονται διαφορόχρωμες ζώνες (προφανώς μελανές και ερυθρές αφημένες στο χρώμα του πηλού, ωστόσο η φωτογραφία δεν επιτρέπει να τα αναφέρουμε με βεβαιότητα), και λεπτές γραμμές, των οποίων η διάταξη βρίσκεται σε συμφωνία με τα μέρη του αγγείου. Ξεχωρίζει η ζώνη του ώμου, που διακοσμείται με ομόκεντρα πολλαπλά ημικύκλια που περικλείουν ζεύγος αντικριστών τριγώνων. Ανάμεσα στα ημικύκλια υπάρχουν πέντε (τουλάχιστον στο τμήμα του αγγείου που διακρίνεται) κάθετες γραμμές.

²²² Εφημερίδα «Ελεύθερος Διάλογος», 24/12/1993, σελ.2-3. Σημειώνεται ότι το αγγείο καταγράφεται από τους Maxime Collignon και Louis Couve, στον *Κατάλογο Ζωγραφισμένων Αγγείων του Εθνικού Μουσείου*, που εξεδόθη στο Παρίσι.

²²³ J. N. Coldstream, *Γεωμετρική Ελλάδα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήναι 1997, σελ. 38.

48) Τέλος, έχει καταγραφεί η εύρεση τάφου της τελευταίας τριακονταετίας του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²²⁴ Η μελέτη στην οποία καταγράφεται ο τάφος έχει γίνει από την αρχαιολόγο Βαρβάρα Φιλιππάκη και πραγματεύεται την περιγραφή των δέκα αγγείων που βρέθηκαν σε αυτόν, και τον χρονολογούν στα 430-400 π.Χ. Τα αγγεία είναι τα εξής:

α. Ερυθρόμορφη κύλικα, η οποία φέρει παραστάσεις με θέμα τη νίκη σε μουσικό αγώνα ή στίβο (εικ. 43-44)²²⁵. Το αγγείο δεν σώζεται ακέραιο, αλλά σε θραύσματα που έχουν συγκολληθεί, και η διατήρηση του γανώματος είναι κακή. Στο εσωτερικό του αγγείου, εντός μεταλλίου, εικονίζονται ιστάμενοι, ένας άνδρας που φέρει ιμάτιο, και στο πλάι του γυναικεία μορφή που φορά πέπλο με μακρύ απόπτυγμα. Η παράσταση η οποία περιβάλλεται από ζώνη μαιάνδρου που διακόπτεται από τετράγωνα με αβακωτό σχέδιο, δεν σώζεται κατά μεγάλο μέρος της.

Το εξωτερικό του αγγείου κοσμούν ανθέμια κάτω από τις λαβές, και παραστάσεις και στις δύο του όψεις. Στην μία του πλευρά, σώζεται μορφή νέου που φέρει ιμάτιο και στεφάνι επί της κεφαλής, και κοιτά προς τα δεξιά, όπου βρίσκεται έτερος νέος, ο οποίος φέρει και αυτός ιμάτιο και στεφάνι, ενώ κρατά στο χέρι λύρα. Στα αριστερά των μορφών, σώζεται πολύ αποσπασματικά η μορφή Νίκης, η οποία φορά χιτώνα με κόλπο και απόπτυγμα, και φέρει στα μαλλιά ταινία. Στο πλάι της διακρίνεται μορφή που φέρει ιμάτιο, ίσως Νίκη. Στην άλλη πλευρά του αγγείου, εικονίζεται στα αριστερά Νίκη η οποία φορά χιτώνα με κόλπο και ταινία διακοσμημένη με φύλλα στα μαλλιά, και προσφέρει στεφάνι σε νέο στα αριστερά της. Η διατήρηση του τμήματος αυτού είναι πολύ κακή. Στα δεξιά της παράστασης, διακρίνεται γυναίκα με πέπλο, ιμάτιο και στεφάνι, η οποία συνδιαλέγεται με νέο που φορά ιμάτιο και στεφάνι επίσης, και κρατά λύρα.

²²⁴ Α.Ε. 1953-1954, Βαρβάρα Θ. Φιλιππάκη, «Αττικός τάφος της τελευταίας τριακονταετίας του 5^{ου} π.Χ. αιώνας», σελ.100-110

²²⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17539. Beazley J. D., *Attic Red-figure Vase-Painters*, Oxford, 1963, τόμ. II, σελ. 1255, αρ. 89. Lezzi – Hafter A., *Der Eretria Maler*, Mainz/ Rhein 1988, II 5, III 9, IV 13.4, 14.2, 15.1, αρ. 35, πίν. 31

Το αγγείο χρονολογείται στο 430 π.Χ., και συγκαταλέγεται μεταξύ των έργων του Ζωγράφου της Ερέτριας²²⁶, ο οποίος διακοσμεί κυρίως κύλικες, τα πιο εξαιρετά όμως έργα του συναντώνται σε άλλα σχήματα. Συνηθισμένα θέματά του, είναι ευχάριστες σκηνές από την καθημερινή ζωή και θρησκευτικές τελετουργίες, αποδοσμένα σε πολυπρόσωπες συνθέσεις που καταλαμβάνουν όλο το σώμα του αγγείου.

β. Ερυθρόμορφη λεκανίδα²²⁷ τύπου Α²²⁸. Το πόδι του αγγείου είναι σε σχήμα ανεστραμμένου εχίνου, ενώ σώζεται και το πώμα με κομβιοειδή απόληξη, σε συγκολλώμενα θραύσματα. Τη λαβή του πώματος στην άνω απόληξή της και στη βάση της, κοσμούν ζώνες στικτού ιονικού κυματίου. Στην άνω επιφάνεια του πώματος υπάρχει παράσταση έξι γυναικών χωρισμένων σε δύο ομάδες, που παίζουν κάποιο παιχνίδι κρατώντας μπάλες και ράβδους (εικ. 45). Το παιχνίδι αυτό αναγνωρίζεται ως το παιχνίδι του εφεδρισμού, γνωστό από περιγραφή του Πολυδεύκη²²⁹, αλλά και από την απόδοσή του και σε άλλα αγγεία²³⁰. Σε κάθε ομάδα, μία από τις κοπέλες κρατά σφαίρα και φαίνεται να τρέχει, ενώ μία άλλη εν στάση, κρατά ράβδο. Η τρίτη κοπέλα της ομάδας τείνει να πιάσει κάποιο αντικείμενο σχήματος Γ, εμπεπηγμένο εντός του εδάφους. Όλες οι μορφές φέρουν κοσμήματα (βραχιόλια).

²²⁶ Mary B. Moore, «Attic Red – figured and White – Ground Pottery», *The Athenian Agora*, XXX, Princeton 1997, σελ. 124. – Boardman J., *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα αγγεία, Κλασσική περίοδος*, Αθήνα 1995, σελ. 105.

²²⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο 17534.

²²⁸ Στον τύπο αυτό ανήκουν αγγεία του σχήματος της λεκανίδος με τα εξής χαρακτηριστικά: πώμα με κομβιοειδή απόληξη, λαβές συνήθως ταινιωτές, δισκοειδές πόδι, ή σχήματος ανεστραμμένου εχίνου, παράσταση επί του πώματος, ή ακόμη μελανό γάνωμα σε όλο το αγγείο. Σπάνια συναντώνται αγγεία χωρίς γάνωμα ή με μία μόνο διακοσμητική ζώνη γραμμωτού κοσμήματος μεταξύ των λαβών.

²²⁹ Πολυδεύκης Θ 119

²³⁰ Αναφέρονται τα εξής: 1) Πυξίς Νέας Υόρκης, Μητροπολιτικό Μουσείο αρ. 06.1021.119. *Die Antike*, VI, 1930, σ. 166, εικ.2, *Syria*, VIII, 1927, σ.174. 2) Οινόχρη Νέας Υόρκης, Μητροπολιτικό Μουσείο αρ. 27.78.48. A. Klein, *Child Life in Greek Art*, πίν.20. E. G. Van Hoorn, *Choes and Anthesteria*, 1951, αρ.281 3) Ρυτό εκ Cheikh Zenad, *Syria VIII*, 1927, σ.174. *Die Antike*, VI, 1930, σ. 167, εικ.13. 4) Αρμβαλλίσκος της συλλογής του Earl of Elgin στο Broomhall, *BSA XXIX*, 1927-28, σ.209, εικ.8.

Το σώμα του αγγείου έχει διακοσμηθεί με ζώνη πέντε ανθεμίων μεταξύ των λαβών, και ζώνη με στικτό ιωνικό κυμάτιο. Η διακόσμησή του ακολουθεί την παράδοση του ζωγράφου του Μειδίου, το όνομα του οποίου έχει πάρει το εργαστήριο με την μεγαλύτερη παραγωγή αγγείων στα τέλη του 5^{ου} αιώνα²³¹. Ο αγγειογράφος αυτός είναι ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους του κλασσικού «πλούσιου» ρυθμού. Χαρακτηριστικά στοιχεία των έργων του, είναι οι περίτεχνες κομμώσεις στα μαλλιά των γυναικών, τα οποία συχνά διακοσμούνται με σφενδόνη ή διάδημα, και η γενική χάρη και κίνηση που αποδίδει στις μορφές του. Τα θέματά του είναι παρμένα κυρίως από την ζωή των γυναικών (γάμος, έρωτας, μουσική, σκηνές καθημερινής ζωής).

γ. Λεκανίδα²³² τύπου Β²³³. Το πόμα σώζεται σε δύο θραύσματα, και φέρει λαβή με κωνοειδή μελανή άνω απόληξη. Στη βάση της λαβής και στο άκρο του πόματος, υπάρχουν ζώνες μελανού ιωνικού κυματίου με διπλό περίγραμμα. Το σώμα διακοσμεί ζώνη με κάθετες κυματοειδείς γραμμές, μεταξύ των λαβών.

δ. Αρβαλλίσκος με στρογγυλή βάση, χωρίς λαβές²³⁴, από τον οποίο λείπουν το χείλος και τμήμα του σώματος (εικ. 46). Στο σώμα φέρει ερυθρόμορφη παράσταση η οποία στο άνω και κάτω πέρας οριοθετείται από ζώνες ιωνικού κυματίου, και το θέμα της είναι παρμένο από τη ζωή του σχολείου (εικ. 47). Από τα δεξιά, εικονίζεται παιδί γυμνό που δίνει κάποιο αντικείμενο (πιθανόν γραφίδα και δέλτο) στο διδάσκαλό του, έναν γενειοφόρο άνδρα καθήμενο επί κλισμού. Στα αριστερά του διδασκάλου, παριστάνονται τρεις ιστάμενοι παίδες φέροντες μιάτια, ο δεύτερος εκ των οποίων κρατά λύρα. Τους παίδες ακολουθεί μορφή που στηρίζεται σε ράβδο, και ταυτίζεται ως ο πρεσβύτερος παιδαγωγός. Την παράσταση κλείνει παις που φέρει μιάτιο, καθήμενος σε ημικυκλική εξέδρα. Το αγγείο χρονολογείται το 410 π.Χ.

²³¹ Moore, ό.π. σελ. 126. - Burn L., *The Meidias Painter*, Oxford 1982. – Boardman *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα αγγεία*, ό.π., σελ. 157.

²³² Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17533.

²³³ Λυκίνειος τύπος. Στον τύπο αυτό ανήκουν αγγεία του σχήματος της λεκανίδος με τα εξής χαρακτηριστικά: περίτεχνη άνω απόληξη πόματος, στρογγυλές λαβές εστραμμένες προς τα μέσα, δισκοειδές πόδι με κοίλη την κάθετη επιφάνεια, γάνωμα σε όλη την επιφάνεια του αγγείου.

²³⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17538.

ε. Μικρογραφικός σκύφος²³⁵. Το αγγείο σώζεται ακέραιο αλλά η διατήρησή του είναι κακή. Λόγω του σχήματός του κατατάσσεται στην ομάδα της Λίνδου, που δημιουργήθηκε από τον Sir John Beazley²³⁶. Οι λαβές του αγγείου είναι κυκλικής διατομής, τοποθετημένες λοξά ως προς το σώμα, το οποίο στο άνω μισό τμήμα του καλύπτεται από λευκό επίχρισμα, επί του οποίου υπάρχει μελανόμορφη παράσταση. Εικονίζονται δύο σφίγγες στις δύο όψεις του αγγείου, ανάμεσα σε δύο ανθέμια αντίστοιχα. Τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου καθώς και το εσωτερικό του, φέρουν καστανό γάνωμα. Το πόδι του αγγείου έχει σχήμα ανεστραμμένου εχίνου. Η χρονολόγησή του το τοποθετεί στο 430 – 400 π.Χ.

στ. Λήκυθος με λευκό επίχρισμα και μελαμβαφή διακόσμηση²³⁷ (εικ. 48). Το σώμα του αγγείου διακοσμείται από ζώνες γραμμικών και φυτικών κοσμημάτων (μαϊάνδρος, αβακωτό, φύλλα κισσού, κ.ά.). Το αγγείο αποδίδεται λόγω του σχήματός του στο εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας (βλ. σελ. 39) και χρονολογείται στα μέσα ή τέλη του 5^{ου} αιώνας π.Χ.

ζ. Ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος²³⁸. Το αγγείο σώζεται ακέραιο και φέρει στο σώμα παράσταση με γυναικεία μορφή που κρατά ταινία, και φέρει χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο. Στα μαλλιά της διακρίνεται ταινία, στην οποία υπήρχε επίθετο χρώμα που δεν διατηρήθηκε. Η λήκυθος χρονολογείται επίσης όπως τα ανωτέρω στα 430-400 π.Χ.

η. Αρυβαλλοειδής λήκυθος σωζόμενη αποσπασματικά²³⁹. Από το αγγείο λείπουν το χείλος, το άνω τμήμα του λαιμού καθώς και το άνω τμήμα της λαβής, και μέρος από το πόδι. Από τα ίχνη της διακόσμησης που σώζονται εικάζεται ότι υπήρχε στο σώμα ταινία με κόσμημα. Τοποθετείται στο β' ήμισυ του 5^{ου} αι. π.Χ.

θ. Μελαμβαφές κύπελλο (οινοχή τύπου VIII)²⁴⁰, σωζόμενο σε συγκολλώμενα θραύσματα. Το αγγείο φέρει διμερή λαβή, και ραβδωτή διακόσμηση, χρονολογείται δε στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

ι. Μελαμβαφής σκύφος κορινθιακού τύπου²⁴¹, σωζόμενος αποσπασματικά.

²³⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17541

²³⁶ Beazley, *ABV* σ. 581

²³⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17540.

²³⁸ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17535.

²³⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17542.

²⁴⁰ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17537.

²⁴¹ Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 17536.

Γ' Συμπεράσματα

Από τη συγκέντρωση των ευρημάτων δεν προκύπτουν δυστυχώς στοιχεία που θα μπορούσαν να φωτίσουν τις πτυχές της ζωής των κατοίκων των δήμων της δυτικής Αττικής, ούτε και της οργάνωσης των δήμων αυτών. Το γεγονός ότι τα ευρήματα είναι στο σύνολό τους ταφικά δεν μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε την εικόνα των αλλοτινών δήμων με τα σπίτια, τους δρόμους, τις πλατείες, και τα δημόσια οικοδομήματά τους δηλαδή το οικιστικό πλέγμα ή και τη σχέση οικισμών, ιερών και νεκροταφείων. Και δυστυχώς δεν επιτρέπουν ούτε την αντιπαραβολή των στοιχείων που μας παρέχουν, με τις πληροφορίες που παίρνουμε από αρχαίους συγγραφείς για τις περιοχές αυτές.

Κανένα στοιχείο δηλωτικό εργασίας, ενασχόλησης, κοινωνικής θέσης ή τρόπου ζωής των ανθρώπων δεν προκύπτει από την μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων. Πρόκειται για φτωχές ως επί το πλείστον ταφές, πολλές φορές ακτέριστες και ακόμη περισσότερες φορές συλημένες. Η διαφορά των ελαχίστων πλουσιότερων ταφών έγκειται στον αριθμό των αγγείων που αποτελούν τα κτερίσματα του νεκρού, πολλά από τα οποία είναι έργα γνωστών αγγειογράφων της κλασσικής περιόδου όπως ο Ζωγράφος του Μειδίου, της Ερετρίας, ή ο Ζωγράφος της Μέγαιρας. Μόνη εξαίρεση ο τάφος στην περιοχή Άνω Λόφος (αφ. κατ. 41), με τα χρυσά φύλλα να κοσμούν το νεκρό του, που μας οδηγεί όμως σε μια άλλη εποχή, με άλλα χαρακτηριστικά και μεγαλύτερο πλούτο, την ελληνιστική. Τα φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι των δήμων της δυτικής Αττικής ήταν άνθρωποι όχι ιδιαίτερα εύποροι, οι οποίοι είχαν ως μέσο διαβίωσης την ενασχόλησή τους με γεωργικές εργασίες.

Τα συμπεράσματα είναι ιδιαίτερα πενιχρά και όσον αφορά τη σχέση οικισμών και νεκροταφείων. Οι ταφές κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους δεν ανήκουν σε κάποιο οργανωμένο νεκροταφείο αλλά είναι μεμονωμένες ταφές ή αποτελούν μικρές συστάδες τάφων, στοιχείο που έρχεται σε αντίθεση με την οργάνωση του άστεως και τα μεγάλα νεκροταφεία που συναντούμε εκεί. Το πιθανότερο είναι ότι οι ταφές ακολουθούν τον γενικότερο κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο οι νεκροί θάβονταν κατά

μήκος οδικών αρτηριών, πράγμα όμως αναπόδεικτο όσο δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για τις οδικές αυτές αρτηρίες.

Η πιο προφανής πληροφορία που παίρνουμε από τα ευρήματα είναι για την κατοίκηση του χώρου, τις περιόδους κατά τις οποίες συνέβη, και σε ποιες ευρύτερες περιοχές. Όσον αφορά τη χρονολόγηση των ευρημάτων, τα πιο πρώιμα από αυτά εντάσσονται στην κλασική περίοδο ενώ άλλα τοποθετούνται στην ελληνιστική (αρ. κατ. 41), ή ακόμα και στην παλαοχριστιανική εποχή²⁴². Ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στην υδρία από το Περιστέρι (αρ. κατ. 47), καθώς εάν ο τόπος εύρεσής της και η χρονολόγησή της ισχύουν όπως έχουν καταγραφεί, είναι το πρωιμότερο στοιχείο ζωής στην περιοχή.

Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ευρημάτων παρατηρούνται κυρίως στις περιοχές Αγίων Θεοδώρων και Ανθουπόλεως, καθώς και στην περιοχή του Λόφου Αξιωματικών στο Περιστέρι. Μικρότερη συγκέντρωση σημειώνεται στο κέντρο του δήμου Ιλίου και εντός της εκτάσεως του Πύργου Βασιλίσσης, όπου όμως τα ευρήματα θα πρέπει να έχουν μεταφερθεί από άλλα κοντινά σημεία.

Η αναζήτηση των δήμων γίνεται ευκολότερα ακολουθώντας την πορεία των αρχαιολογικών στοιχείων. Την τοποθέτηση του δήμου Λευκονόης στην περιοχή των Αγίων Θεοδώρων ευνοεί η συγκέντρωση ευρημάτων στο χώρο αυτό. Εάν αυτό είναι ορθό, η Λευκονόη καταλαμβάνει το τμήμα από την Ανθούπολη και τα όρια του δήμου Χολαργού έως το Καματερό και τον αρχαίο δήμο Ευυριδίων, περιλαμβάνοντας στην έκτασή της τους σημερινούς δήμους Ιλίου και Αγίων Αναργύρων.

Εάν δε είναι ορθός και ο ισχυρισμός του Κυριακού Πιττάκη ότι η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων χτίστηκε όχι μόνο με αρχιτεκτονικά μέλη από ναό του Απόλλωνα, αλλά και πάνω στα ερείπια του αρχαίου ναού, τότε στο σημείο αυτό έχουμε το μοναδικό στοιχείο για τη θρησκευτική ζωή των κατοίκων της δυτικής Αττικής. Την άποψη αυτή θα μπορούσε να ενισχύει η εύρεση κοντά στο ναΐσκο των παραστάδων που αποδόθηκαν σε ταφικό μνημείο (αρ. κατ. 17). Κατά την άποψή μου δεν πρόκειται για αρχιτεκτονικά μέλη ταφικού μνημείου αλλά οικοδομήματος, το μέγεθός του οποίου θα δικαιολογούσε μία συσχέτισή του με το ναό.

²⁴² Α.Δ. τ.18, 1963, Β'1, σελ. 43. Ακτέριστος τάφος Παλαοχριστιανικής εποχής στο Περιστέρι, που όμως είναι εκτός της περιόδου που μελετάται στην παρούσα εργασία.

Ως γειτονικός της Λευκονόης δήμος στην περιοχή των Β – ΒΔ συνόρων της, τοποθετείται ο δήμος του Χολαργού, όπως έχει επαρκώς πιστευώ στοιχειοθετηθεί. Ανακεφαλαιώνοντας, τα στοιχεία που έχουν οδηγήσει σε αυτό το συμπέρασμα βασίζονται τόσο σε φιλολογικές όσο και αρχαιολογικές πηγές. Η αναφορά του Μενάνδρου για τους Χολαργείς τους οποίους τοποθετεί σε τοπογραφική συσχέτιση με το όρος της Πάρνηθος και το χωριό Φυλή, οι αναφορές του Θουκυδίδη και του Πλουτάρχου για την «παρεμβολή» των κτημάτων του Χολαργέως Περικλή στην πορεία του Σπαρτιατικού στρατού προς τις Αχαρναί, αλλά και η ίδια η ύπαρξη αυτών των κτημάτων σε μια περιοχή όπου βρισκόταν ο περίφημος ελαιώνας. Και βέβαια, η θέση των υπολοίπων της τριτύος δήμων όπως των Κεραμέων ή του Έρμου, γειτονικών φυσικά του Χολαργού. Και το πιο σημαντικό ίσως εύρημα, ο όρος IG I2 900 στον οποίο καταγράφεται καθαρά η θέση της τριτύος σε συσχέτιση με τη γειτονική της φυλή και αντιστοίχως τριτύ.

Δεν μπορεί ωστόσο να δοθεί σαφής απάντηση για τα ακριβή όρια αυτών των δήμων. Εάν θα πρέπει να φανταστούμε τα όρια αυτά να καθορίζονται από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, όπως από κάποιο ρέμα, όπως πολύ συχνά και εύλογα συνέβαινε, το ερώτημα δεν θα απαντηθεί ποτέ καθώς τα ρέματα αυτά σκεπάστηκαν, και όποιο άλλο φυσικό χαρακτηριστικό έχει χαθεί με τη σύγχρονη δόμηση.

Σύμφωνα με τη διασπορά των ευρημάτων εντούτοις τα όρια του δήμου Χολαργού μπορούν να τοποθετηθούν μεταξύ των περιοχών Ανθούπολη και Λόφος Αξιωματικών. Τα ευρήματα από το δήμο Περιστερίου ανήκουν σε δημότες του Χολαργού. Όσον αφορά το βόρειο πέρας του δήμου δεν μπορεί να τοποθετείται μετά την Ιερά Οδό, όπου βρισκόταν ο δήμος Έρμου.

Το πρόβλημα που προκύπτει από αυτές τις τοποθετήσεις αφορά την έκταση του δήμου Χολαργού. Το τμήμα που βρίσκεται ανάμεσα στους δήμους Λευκονόης και Έρμου είναι πολύ μικρό για να περιλάβει έναν δήμο της έκτασης που εικάζεται από τα ευρήματα και τις ιστορικές πηγές καταλάμβανε ο δήμος Χολαργού. Είναι επομένως λογικό, η πλήρης έκταση του Χολαργού να αναζητηθεί όχι κατά μήκος του Κηφισού ποταμού, αλλά προς το άστυ. Με την τοποθέτηση αυτή δικαιολογείται η γεινίαση του δήμου με το δήμο Ειρεσίδων ή (και) Κεραμέων, αλλά και η σχέση του με τον Ελαιώνα και τον Κηφισό, αφού εντός των ορίων του βρίσκεται τμήμα και από τις δύο όχθες του ποταμού.

Τα συμπεράσματα αυτά θα ήταν πολύ πιο εύκολο να εξαχθούν εάν βασίζονταν και σε απτά στοιχεία, σε διαφοροποιημένα αρχαιολογικά ευρήματα που θα έδιναν πραγματική υπόσταση στην έννοια των δήμων και θα μας μετέφεραν μια ολοκληρωμένη εικόνα από τη λειτουργία τους και τις ποικίλες εκφάνσεις της ζωής των δημοτών τους. Μένουμε με την ελπίδα ότι στο μέλλον η έρευνα θα αποκαλύψει περισσότερα στοιχεία που θα φωτίσουν και θα ολοκληρώσουν την εικόνα του δήμου του Χολαργού καθώς και των άλλων δήμων της δυτικής Αττικής.

Βιβλιογραφία

- Αγαλλοπούλου Π., «Άγιοι Ανάργυροι: Αττικός τάφος του πέμπτου π.Χ. αιώνα», *Α' Συμπόσιο Ιστορίας – Λαογραφίας Βορείου Αττικής*, εκδ. Ιστορική – Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών, Αχαρνάι 1989
- Αρχαιολογία*, «Αθήνα: 5000 χρόνια ζωής», τεύχος 6, 1983
- Arrigoni E., «Στοιχεία προς αναπαράστασιν του τοπίου της Αττικής κατά την κλασικὴν εποχήν», *Nuova Rivista Storica*, τεύχη Νο.51 (1967) σελ. 267-296, και Νο.53 (1969) σελ. 265-322 - Αναδημοσίευση στο περιοδικό *Αθηνά*, τόμος ΟΑ' 1966-1970, σελ.322-386 και τόμος ΟΒ' 1971, σελ.25-86
- Beazley J. D., *Attic Black – Figure Vase – Painters*, Oxford 1956
- Attic Red – Figure Vase – Painters*, τόμ. I-II, Oxford 1963
- Boardman J., *Athenian Black Figure Vases*, London 1974
- Athenian Red Figure Vases, The Classical Period*, London 1989
- Bury J. B. και Russwell Meiggs, *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήναι 1998
- Clairmont C. W., *Classical Attic Tombstones*, Zurich 1993
- Coldstream J. N., *Γεωμετρική Ελλάδα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήναι 1997
- Διαμαντόπουλος Γρ., *Ποικίλον Όρος*, μελέτη του ΚΕΠΑΜΕ, 1991
- Διώτης Μ. *Τίλιον: Διώτης Μ., Τίλιον, Πορεία στους αιώνες*, Πολιτιστικό κέντρο «Μελίνα Μερκούρη», Τίλιον 1995
- Η ιστορία της Πετρούπολης*, Αθήναι 1999
- Davies J. K., *Athenian Propertied Families 600 – 300 B.C.*, Oxford 1971
- Daremberg Ch., et Saglio Edm., *Dictionaire des antiquites grecques et romaines d'apres les tempes et les monuments*, Paris 1877 - 1919
- Dinsmoor W. B., *The archons of Athens in the Hellenistic age*, Cambridge 1931
- Dodwell E., *A classical and topographical tour through Greece*, London 1819, τόμ. I-II
- Ενεισλίδης Χρ., «Κορυδαλλός – Αιγάλεως – Ποικίλον», *Εκδρομικά*, 1933
- Eliot C. W. J., *Coastal demes of Attika*, Toronto 1962
- Gomme A. W., *The population of Athens in the 5th and 4th c. B.C.*, Oxford 1933

- Haspels C. H. E., *Attic Black – figured lekythoi*, Paris 1936
- Ζερλέντη Κ., «Το πράσινο των Αθηνών», *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήναι 1975, τόμος 23, σελ. 624-644
- Θεοδοσίου Ν., *Στο Περιστερί πριν από 2500 χρόνια*, Πολιτιστικό κέντρο δήμου Περιστερίου 1992
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1972
- Καιροφύλας Γ., *Τοπωνύμια της Αθήνας, του Πειραιά και των Περιχώρων*, Αθήναι 1995
- Καμπούρογλου Δ., *Ο αναδρομάρης της Αττικής*, Αθήναι 1920
Ιστορία των Αθηνών, Αθήναι 1889
Το Δαφνί, Αθήναι 1920
- Καργάκος Σ. Ι., *Ιστορία των αρχαίων Αθηνών*, Αθήναι 2004
- Κλειώσης Χ. Π., *Ιστορία της τοπικής αυτοδιοικήσεως*, Αθήναι 1977
- Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1956
- Κουτέρης Θ., *Έρευνα και οδηγός της Αττικής*, Αθήναι 1930
- Κωνσταντινίδης Γ., *Ιστορία των Αθηνών*, Αθήναι 1930
- Κωστή Μ., «Τα πάθη του βουνού Αιγάλεω», *Πόλη και Περιβάλλον*, Ιούνιος 1988
- Kirchner J., *Prosopographia Attica*, Berolini 1901 – 1903
- Kurtz *Lekythoi*: Kurtz D. C., *Athenian White Lekythoi*, Oxford 1975
- Λουκοπούλου Α. Δ., *Αττική, από την Προϊστορική ως την ρωμαϊκή περίοδο*, Αθήναι 1973, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
- Lalonde G. V., «Horoï», *The Athenian Agora*, Princeton 1991, τόμ. XIX, σελ. 5-21
- Leake W. M., *The Demi of Athens*, London 1841
- Leveque Pierre et Vidal – Naquet Pierre, *Κλεισθένης ο Αθηναίος*, εκδόσεις Ευρύαλος, Αθήνα 1989
- Lewis *Cleisthenes*: Lewis D. M., «Cleisthenes and Attica», *Historia* 1963
- Lezzi – Hafter A., *Der Eretria – Maler*, Mainz/ Rhein 1988
- Μαρινάτου Σ., *Τοπογραφία αρχαίων Αθηνών*, Πανεπιστημιακά παραδόσεις, 1966
- Μηλιώνης Α., *Λεύκωμα, Περιστερί χτες... σήμερα... αύριο*, Περιστερί 1994
- Μιχαλόπουλος Φ., *Το αττικό ύπαιθρο και τοπίο*, Έκδοση της Περιηγητικής Λέσχης Αθηνών, 1938
- Μπαλντουμάς Αντ., *Η Αττική και τα βουνά της*, Αθήναι 1936
- Μπέκιος Π. Γ., *Τα Νέα Λιόσια, Ιστορία, Γενικός οδηγός*, Νέα Λιόσια 1982
- Μυλωνάς Γ. Ε., *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, Αθήναι 1975

- Moore M. B., «Attic Red – figured and White – Ground Pottery», *The Athenian Agora*, XXX, Princeton 1997
- Moore M. B. και M. Z. Philippides, «Attic Black – figured Pottery», *The Athenian Agora*, Princeton 1986
- Ντελόπουλος Γ., «Φυτόνυμα Αττικής, διαχρονική θεώρηση», *5^ο Συμπόσιο Ιστορίας – Λαογραφίας Αττικής*, Νέα Ιωνία 1992, Απομαγνητοφωνημένα Πρακτικά, σελ. 197-203
- Ξανθούλης Δημοκρατία-Αυτοδιοικήσεις: Ξανθούλης Ν. Ε., *Η γέννησις των διδύμων Δημοκρατία – Αυτοδιοικήσης, και οι αρχαίοι δήμοι της Αττικής*, Αθήναι 1973
- Osborne Demos: Osborne R., *Demos: The discovery of classical Attika*, London 1985
- Παπαδήμος Δ., *Τα υδραυλικά έργα παρά τοις αρχαίοις*, Αθήναι 1975
- Παπαγιαννόπουλος – Παλαιός Α. Α., *Αρχαία Ελληνικά Επιγραφαί*, εκδ. Πάπυρος, Αθήναι 1975
- Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι 1925
- Παπαχατζής Ν., *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις - Αττικά*, εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1974
- Παπαχρήστος Δ. Π., «Η πολιτική οργάνωση και εξέλιξη της αρχαίας Αθήνας», *Αρχαιολογία* 1983, τεύχος 6
- Πάτση Χάρη, *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*
- Πλάτωνος – Γιώτα Αχαρναί: Πλάτωνος – Γιώτα Μαρία, *Αχαρναί, Ιστορική και Τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί 2004
- Πουλιανός Α., «Ο Μεσολιθικός κάτοικος της Αττικής», *περιοδικό Άνθρωπος*, 1974
- Philippson A., *Die Grischischen Landchaften*, Frankfurt 1959
- Ross L., *Die demen von Attika*, Halle 1846
- Σαρρής Ι., *Αλφαβητικός οδηγός Αττικής*, Αθήναι 1923
- Σουρμελή Αττικά: Σουρμελής Δ., *Αττικά, ή περί δήμων Αττικής*, Αθήναι 1854
- Στέφανος Αν., *Το πράσινο του λεκανοπεδίου Αθηνών*, Αθήναι 1968
- Simpson R. Hope, «Nemesis: A Mycenaen settlement near the Menidi tholos tomb», *ABSA* 53-54, 1958-1959
- Τραυλός Ι. Ν., «Νέα στοιχεία για τον προσδιορισμό της θέσεως των αρχαίων δήμων της Αττικής», *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Α. Π. Θ.*, 1974

Trail *Organization*: Trail J. S., «The political organization of Attica», *Hesperia*,
XIV, Princeton 1975

Whitehead *Demes*: Whitehead D., *The demes of Attica 508/7 – 250 B.C.*, Princeton
1986

Κατάλογος Χαρτών

- Χάρτης 1: Χάρτης προϊστορικών θέσεων Αττικής. Τραυλός Ι., *Πολεοδομική εξέλιξι των Αθηνών*, β' έκδοση, Αθήναι 1993, σελ. 17, εικ. 6
- Χάρτης 2: Χάρτης δήμων και τριτύων της Αττικής. John S. Trail, «The Political Organization of Attica», *Hesperia* XIV, Princeton 1975, Χάρτης 2.
- Χάρτης 3: Χάρτης των αδελφών Tardieux του 1840. Διώτης Μ., *Τλιον, πορεία στους αιώνες*, Τλιον 1995, σελ. 48.
- Χάρτης 4: Χάρτης δημοσιευμένος στο περιοδικό *Ανάχαρσης* του 1780. Καργάκος Σ. Ι., *Ιστορία των αρχαίων Αθηνών*, Αθήναι 2004, τόμος Α.
- Χάρτης 5: Ένθετος χάρτης του Davies στο έργο του *Athenian Propertied Families 600 – 300 B.C.*, Oxford 1971.
- Χάρτης 6: Χάρτης της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας του Βερολίνου, του 1875. Διώτης Μ., *Τλιον, πορεία στους αιώνες*, Τλιον 1995, σελ. 52.

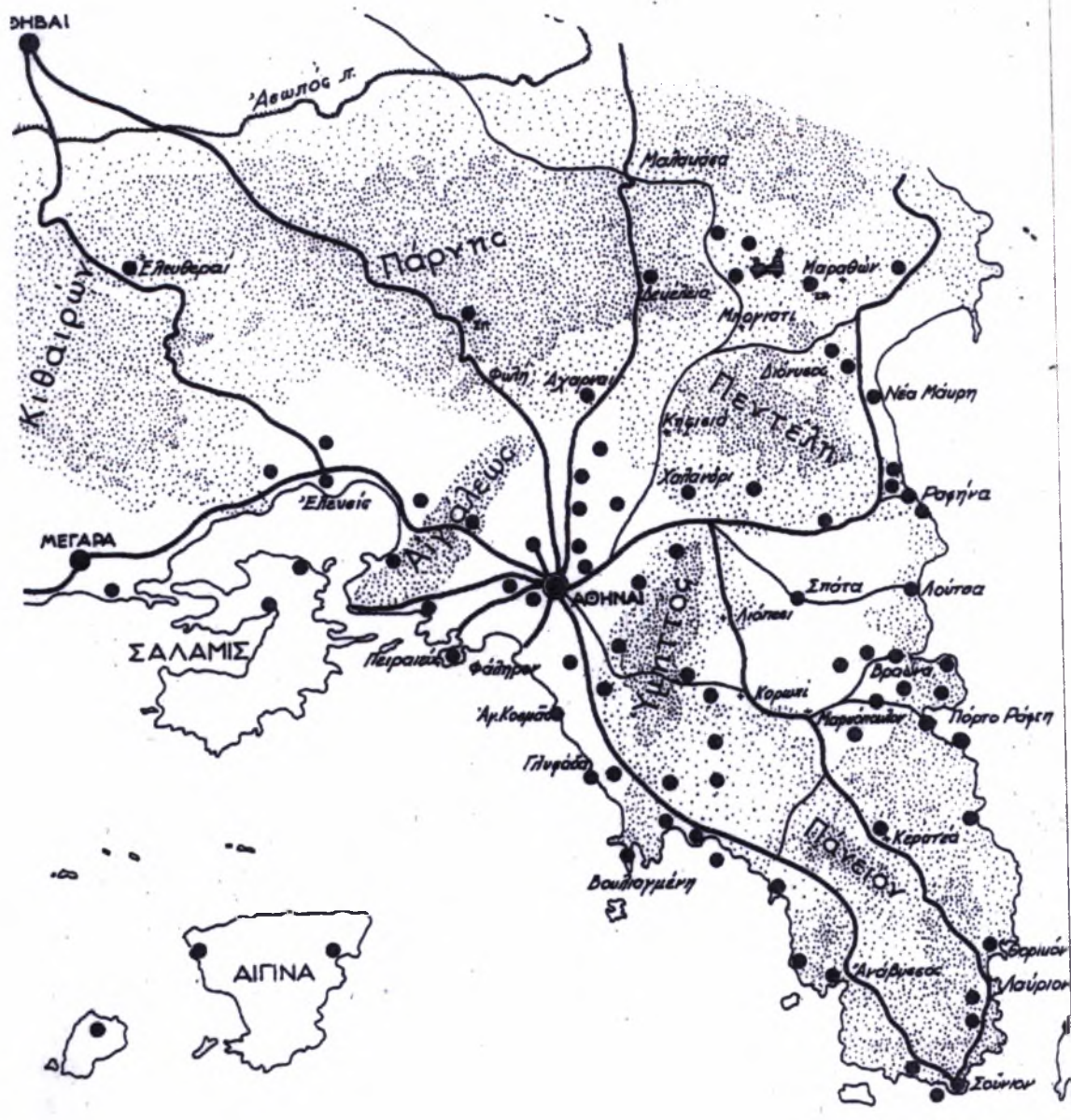
Κατάλογος Εικόνων

1. Επιτύμβια στήλη. Αρ. κατ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 1985. Chr. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Zurich 1993, αρ. 4319.
2. Τμήμα ταφικής στήλης. Αρ. κατ. 2. Αρχ. Μουσείο αρ. 2394. *Hesperia* XXXV, 1966, σελ. 281, αρ. 8.
3. Λήκυθοι με μελανή διακόσμηση του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Αρ. κατ. 12 β-ε. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 322, έγχρ. εικ. 61.
4. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Αρ. κατ. 12 στ. Μουσείο Αχαρνών αρ. 21. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 324, έγχρ. εικ. 63-64.
5. Λήκυθος του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Αρ. κατ. 12 ζ. Μουσείο Αχαρνών αρ. 20. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 323, έγχρ. εικ. 62.
6. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Αρ. κατ. 12 η. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 326, έγχρ. εικ. 66, 67, 68.

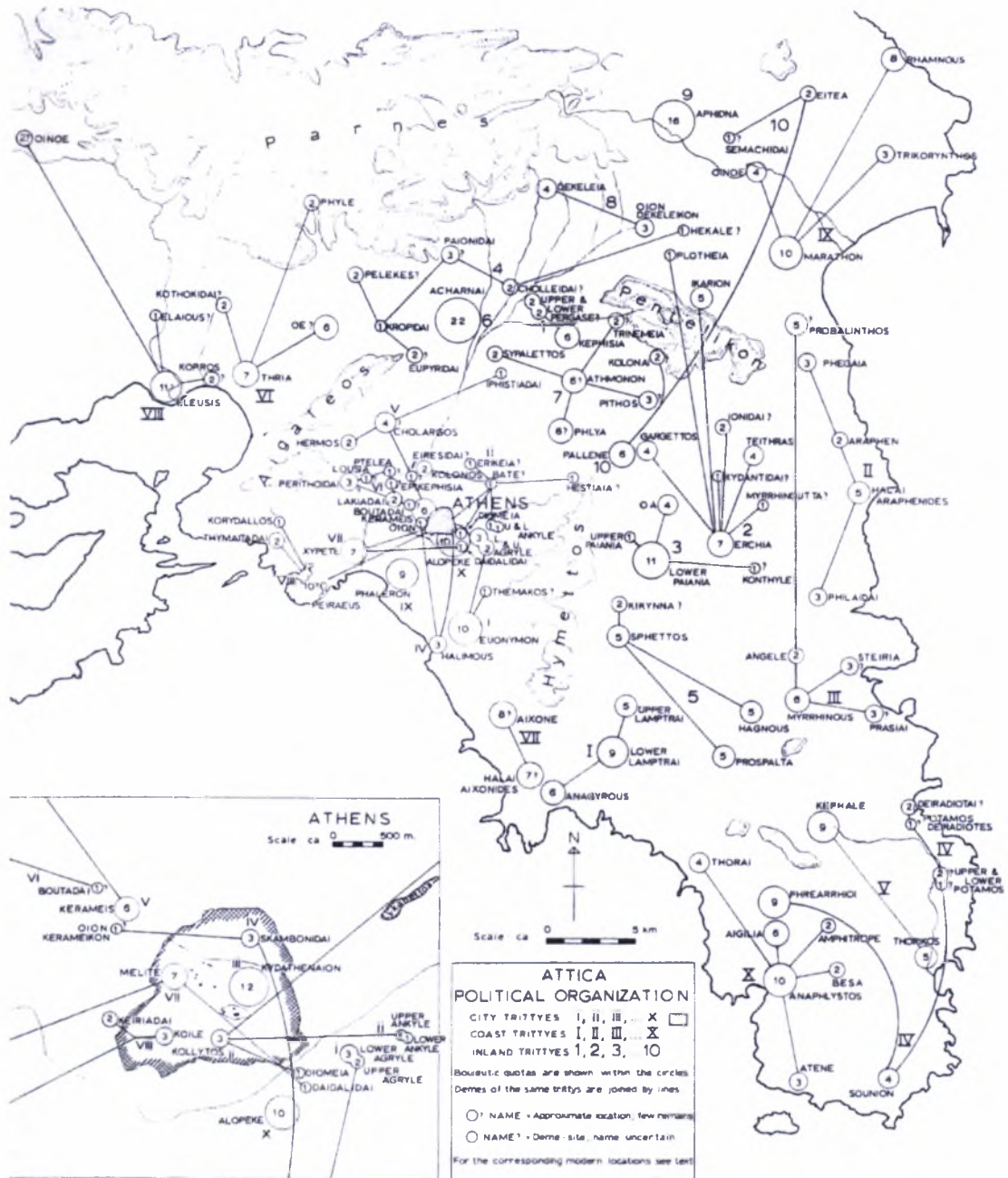
7. α. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου των Αθηνών 1826. Αρ. κατ. 12 θ. Μουσείο Αχαρνών αρ. 25. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 159, εικ. 78α.
- β. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου των Αθηνών 1826. Αρ. κατ. 12 ι. Μουσείο Αχαρνών αρ. 24. Πλάτωνος – Γιώτα, *Αχαρναί*, σελ. 159, εικ. 78β.
8. Επιτύμβιο ανάγλυφο. Αρ. κατ. 14. Διώτης Μ., *Τλιον, πορεία στους αιώνες*, Τλιον 1995, σελ. 9.
9. Μαρμάρινη σαρκοφάγος. Αρ. κατ. 15. Αδημοσίευτο.
10. Σαρκοφάγος. Αρ. κατ. 16. Αδημοσίευτο.
- 11 – 12. Λίθινες παραστάδες. Αρ. κατ. 23. Α.Δ. 17, 1961-1961, Πίν. 42 α-γ.
13. Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου. Αρ. κατ. 24. Α.Δ. 17, 1961-1961, Πίν. 42 β.
14. Πήλινες λάρνακες. Αρ. κατ. 29. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 103 γ.
15. Χόες. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 103 β.
16. Χούς. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 103 α.
17. Λευκή λήκυθος. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 105 β.
18. α. Άποδη κύλικα. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 δ.
- β. Άποδη κύλικα με πόμα. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 γ.
- γ. Κάνθαρος χωρίς πόδι (*sessile*). Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 ε.
19. Κυλινδρική πυξίδα. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 α.
20. Σκύφος με οριζόντιες λαβές στο ύψος του χείλους. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 β.
21. Οινοχόη. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 στ.
22. Αβαθές άωτο σκυφίδιο. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 α.
23. Λύχνος. Αρ. κατ. 29 α. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 105 δ.
24. Κυλινδρική πυξίδα. Αρ. κατ. 29 β. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 104 στ.
25. Άωτο σκυφίδιο. Αρ. κατ. 29 β. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 105 γΑ.
26. Λευκές λήκυθοι. Αρ. κατ. 29 β. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 105 α.
27. Αρυβαλλοειδής λήκυθος. Αρ. κατ. 29 γ. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 105 γΒ.
28. Επιτύμβιο ανάγλυφο. Αρ. κατ. 32. Μουσείο Πειραιώς αρ. 5240. Clairmont ό.π. αρ. 4810.
- 29 – 30. Πώρινοι σαρκοφάγοι. Αρ. κατ. 33. Θεοδοσίου Ν., *Στο Περιστέρι πριν από 2500 χρόνια*, Περιστέρι 1992, σελ. 49.
31. Επιτύμβιος κιονίσκος. Αρ. κατ. 35. Εφημερίδα «Περιστεριώτικος Αγώνας», 25/7/1991, φύλλο 55, σελ. 1.
32. α. Κάνθαρος. Αρ. κατ. 37. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 67.

- β. Μικρογραφικός ασκός. Αρ. κατ. 37. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 67.
- γ. Κάνθαρος. Αρ. κατ. 37. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 67.
33. α. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Αρ. κατ. 37. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 67.
- β. Χούς. Αρ. κατ. 37. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 67.
- γ. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Αρ. κατ. 37. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 67.
34. Μελαμβαφής πυξίδα. Αρ. κατ. 37. Εφημερίδα «*Περιστεριώτικος Αγώνας*», 25/7/1991, φύλλο 55, σελ. 1.
35. Ρηχό άωτο σκυφίδιο. Αρ. κατ. 37. Εφημερίδα «*Περιστεριώτικος Αγώνας*», 25/7/1991, φύλλο 55, σελ. 1.
36. Χρυσά φύλλα στεφανιού. Αρ. κατ. 41. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 63.
37. Μαρμάρινη επιτύμβια λήκυθος. Αρ. κατ. 43. Θεοδοσίου *Περιστέρι*, σελ. 63.
38. Τμήμα τοίχου από πωρόπλινθους. Αρ. κατ. 45. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 102 δ.
39. Τεφροδόχος κάλπη. Αρ. κατ. 45. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 102 α.
- 40 – 41. Τμήμα αγωγού από πήλινες κεραμίδες. Αρ. κατ. 46. Α.Δ. 27, 1972, Πίν. 102 γ, β.
42. Πήλινη υδρία. Αρ. κατ. 47. Εφημερίδα «*Ελεύθερος Διάλογος*», 24/12/1993, σελ. 2.
- 43 – 44. Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου της Ερετρίας. Αρ. κατ. 48 α. Αρχ. Μουσείο αρ. 17539. Lezzi – Hafter A., *Der Eretria Maller*, Mainz/Rhein 1988, Πίν. 31.
45. Ερυθρόμορφη παράσταση λεκανίδας, του Ζωγράφου του Μειδίου. Αρ. κατ. 48 β. Αρχ. Μουσείο αρ. 17534. Β. Θ. Φιλιππάκη, «Αττικός τάφος της τελευταίας τριακονταετίας του 5^{ου} π.Χ. αιώνας», Α.Ε. 1953-1954, σελ. 103, εικ. 5.
46. Αρυβαλλίσκος. Αρ. κατ. 48 δ. Αρχ. Μουσείο αρ. 17538. Α.Ε. 1953-1954, σελ. 106, εικ. 6.
47. Ερυθρόμορφη παράσταση αρυβαλλίσκου (εικ. 46). Α.Ε. 1953-1954, σελ. 106, εικ. 7.
48. Λευκή λήκυθος του Ζωγράφου της Μέγαιρας. Αρ. κατ. 48 στ. Αρχ. Μουσείο αρ. 17540. Α.Ε. 1953-1954, σελ. 108, εικ. 8.

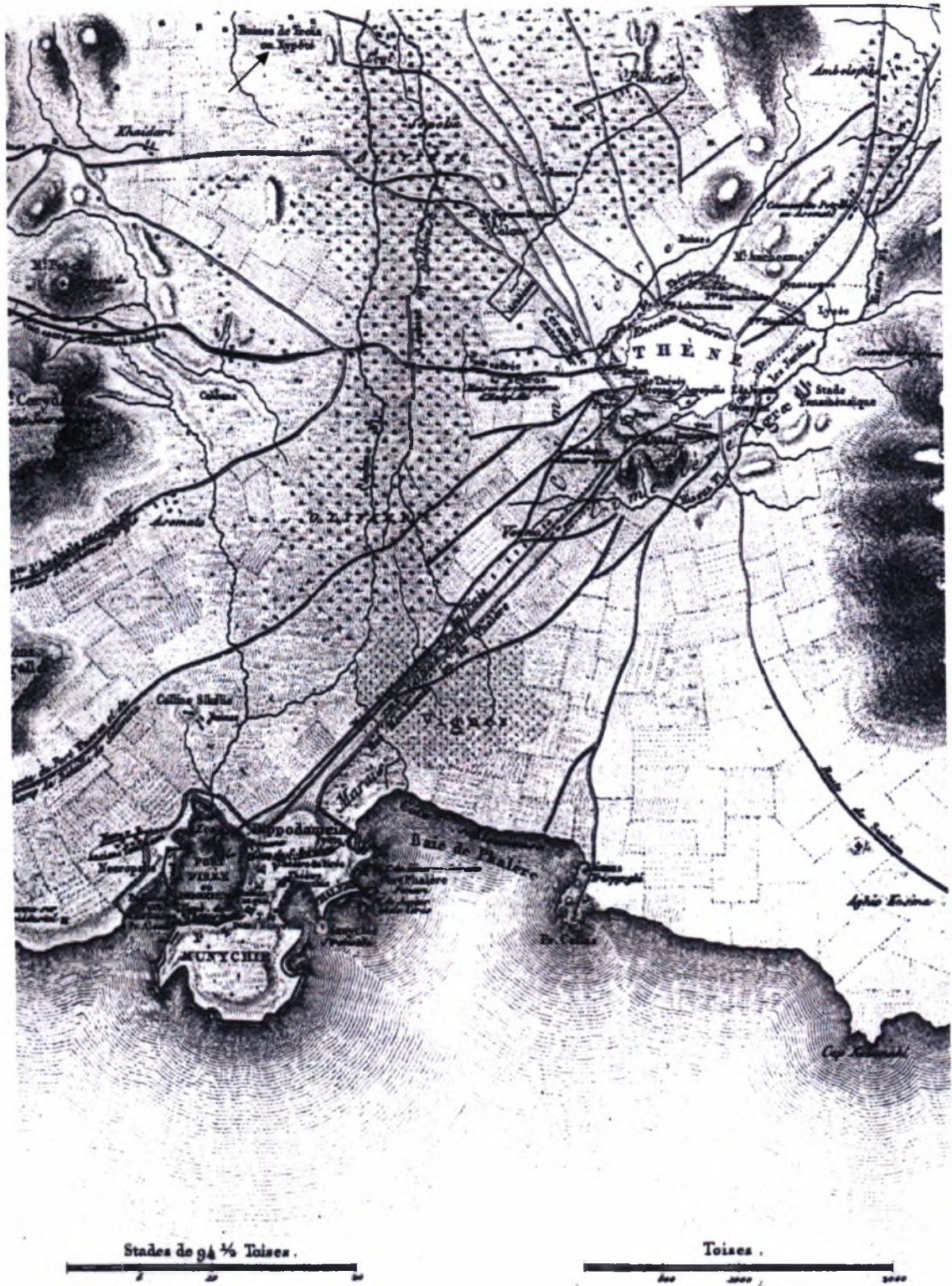
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΧΑΡΤΟΝ



Χάρτης 1



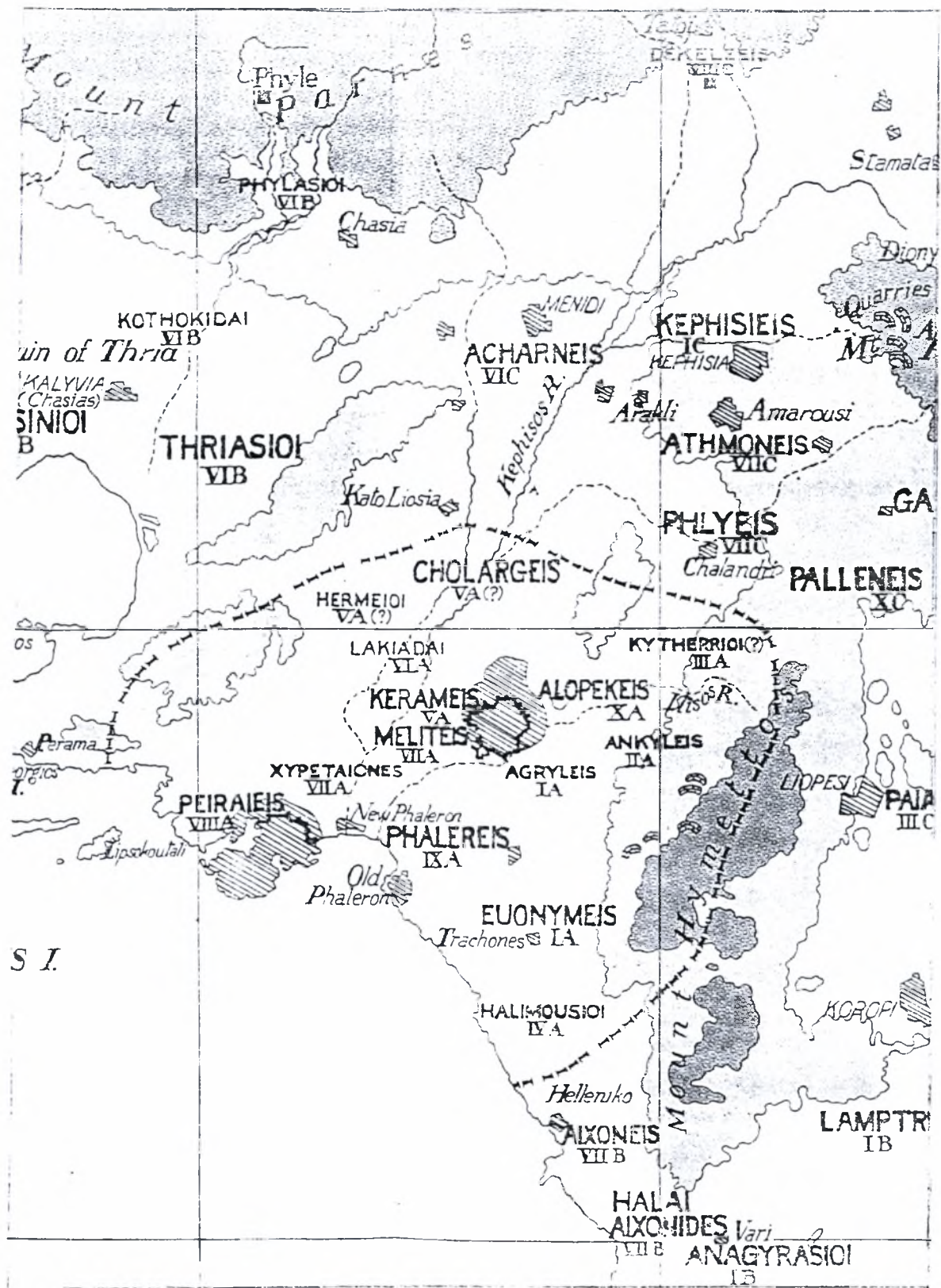
Χάρτης 2



Χάρτης 3



Χάρτης 4



Χάρτης 5

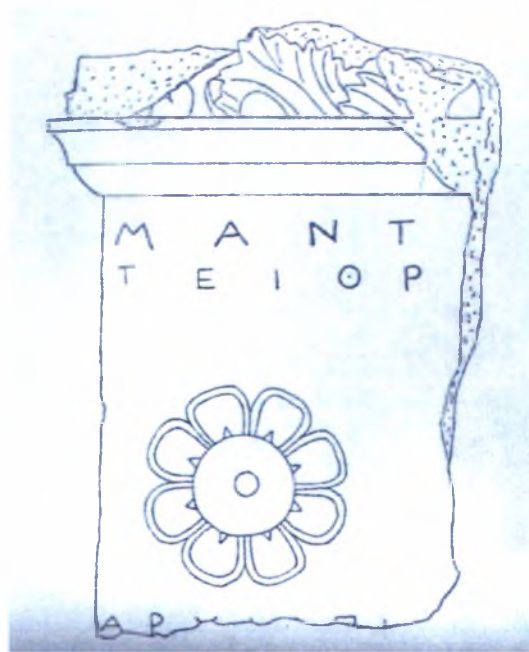


Χάρτης 6

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΕΙΚΟΝΩΝ



Εικόνα 1



Εικ. 2



Εικ. 3 (α, β)



Εικ. 4



Εικ. 5



Εικ. 6



α.



β.

Εικ. 7



Ек. 8



Ек. 9



Ек. 10



Етк. 11



Етк. 12



Етк. 13



Εικ. 14



Εικ. 15



Εικ. 16



Εικ. 17



α.

β.

γ.

Εικ. 18



Εικ. 19



Εικ. 20



Εικ. 21



Εικ. 22



Εικ. 23



Εικ. 24



Εικ. 25



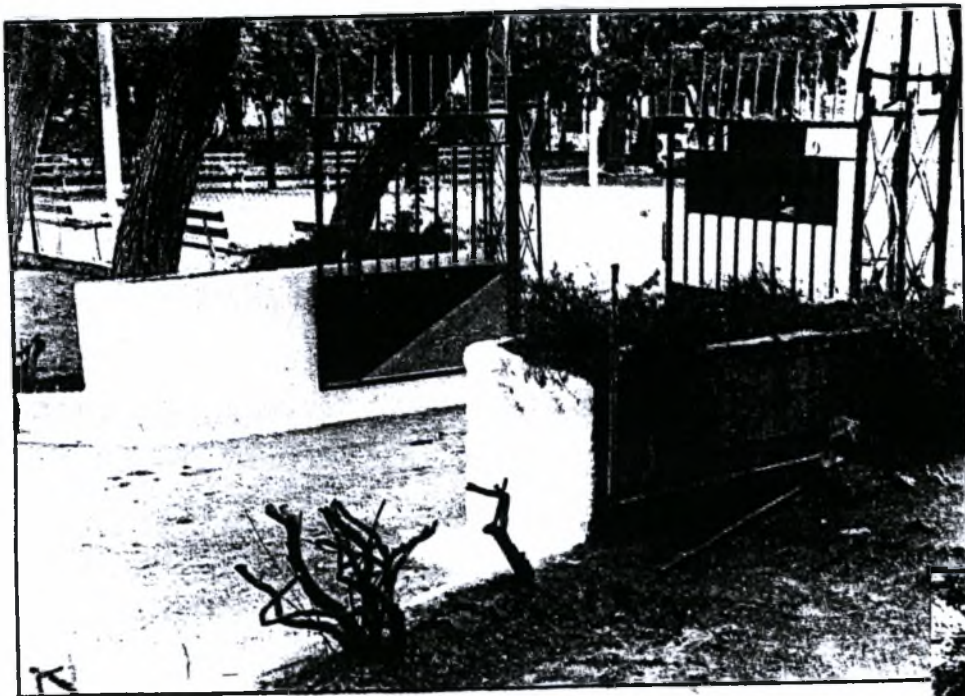
Εικ. 27



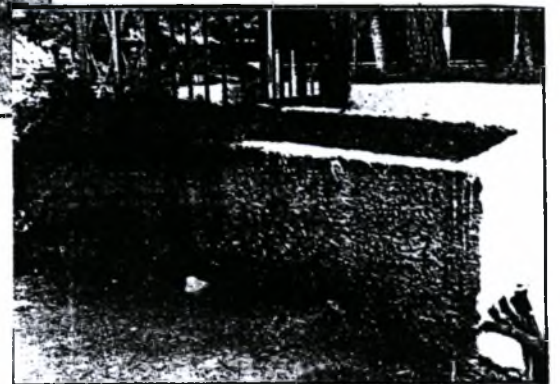
Εικ. 26



Ек. 28



Ек. 29



Ек. 30



Εικ. 31



α.



β.



γ.

Εικ. 32



α.



β.



γ.

Εικ. 33



Εικ. 34



Εικ. 35



Εικ. 36



Εικ. 37



Εικ. 38



Εικ. 39



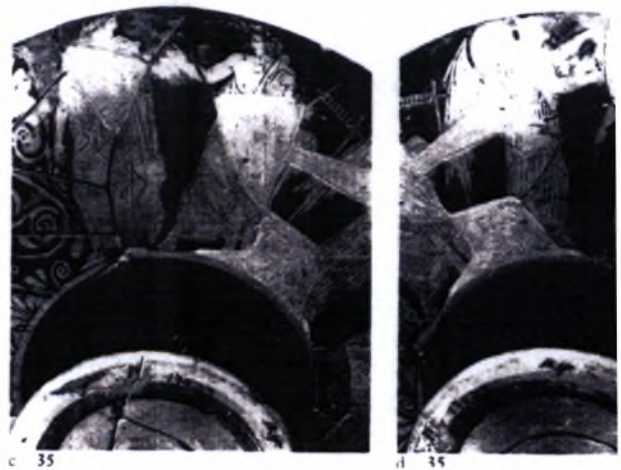
Εικ. 40



Εικ. 41



Εικ. 42



Εικ. 43



c 35



f 35

Εικ. 44



Εικ. 45



Εικ. 46



Εικ. 47



Εικ. 48

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ



004000074863



